

१२०५

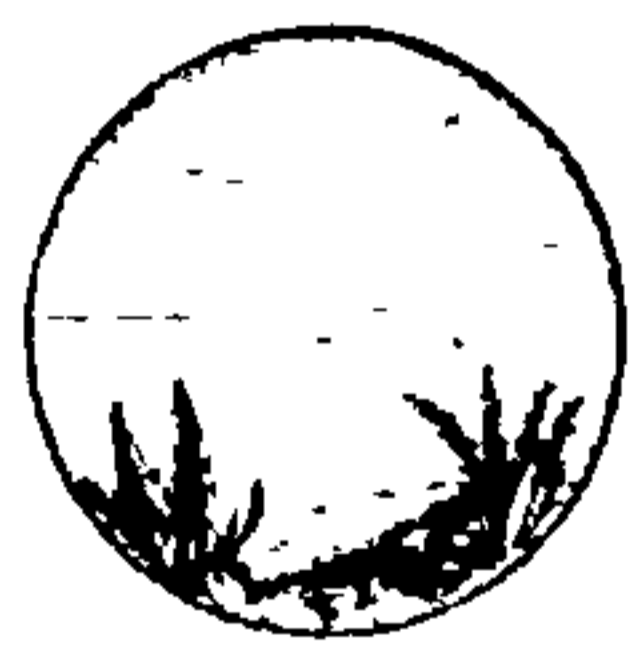
ग्रं. सं. टां

३१०५

३२०.

पाणिना-काव्य.

नवीन कवीचें

नवीन काव्य.

सं. काव्य
२५६०

पौणिम

हें काव्य

शंकर परशुराम जोशी

ह्यांनीं रचिलें.

तें

मुंबईत,

निर्णयसागर छापखान्यांत छापविलें.

सन १९०५.

वाचकांस विनंती।

तुह्नीं ना चाखावें, रसिकजन, काव्यास कधि या;
तरी राकाशोभासुरसरुचि वेधील हृदया;
तदा मात्सर्यानें तरुण ललना शोक करिती
“कसा बाई ! नेला रमण करुनी मोहित मति,
जळो मेली रंडा ! सवत ह्यणुनी क्रोध धरुनी,
मला दीना शापा खचितचि सदा देतिल मनीं.
स्वभार्येच्या नादीं, बघुनि इतुके लोक विधुही,
अमावास्याध्वान्तीं बुडविल झुरोनी खलु मही.

प्रस्तावना.

पुढें जोडलेली “ टीकाकारमार्गदर्शिका ” या पुस्तकांत घालावी किंवा नाही याबद्दल मला मोठा प्रश्न पडला होता. कारण तींत, माझे हें लुंगें सुंगें काव्य बाजूस राहून, लेखकाची विद्वत्ताच फार दृष्टीस पडते आणि या काव्यांतील गुण तेच घेऊन दोषांकडे नुसती नजरही पुरविलेली दिसत नाही. परंतु दोन कारणांनी ती शेवटीं जोडावीच असें ठरविलें. एक तर त्यामुळें त्यांचा मान राखिला जाईल व दुसरें माझा आशय, लेखकानें बऱ्याच स्पष्ट रीतीनें वाचकांपुढें मांडिला आहे. कोणी कसेंही लिहिलें तरी खऱ्या मार्मिक मनुष्यापुढें गोष्टीची खरी किंमत ठरणारच. तेव्हां या नियमास धरून त्यांची एक-देशीय पद्धत मीं वर जोडण्याचें धाष्टर्य केले आहे.

आतां मला स्वताहास कित्येक गोष्टींचा खुलासा करावयाचा आहे. मला नऊ रसांवर निरनिराळीं नऊ काव्यें लिहिण्याचा प्रयत्न करावयाचा असून त्यांतील हा प्रथम होय. शृंगार-रस हा प्रगल्भ वाचकांकरितां असून बालकांकरितां करणें कधींच श्रेयस्कर होणार नाही. तरी काव्य जनांपुढें मांडावयाचें असल्याकारणानें तें सभ्यरीतीस अनुसरूनच असलें पाहिजे. तो प्रयत्न मीं केला आहे. तरीही अर्धवर्णन केल्यावर, एकदोन गोष्टीच राखणें बरें न दिसल्यामुळें शेवटचे तीन चार श्लोक मला माझे मनाविरुद्ध घालणें भाग पडलें; कारण काव्य व प्रसंग मनांत आणितां ते गाळिले तर एक मोठाच भाग गाळिल्याप्रमाणें दिसतें. इतर सर्वत्र ठिकाणीं मी सभ्य शृंगारच घातलेला आहे हें वाचकांस दिसून येईल. ‘सभ्य शृंगार पाहिजे,’ हें जाणूनही मी ते श्लोक घालण्याचें धाष्टर्य फार भीत भीत करीत आहे तरी पण त्यांतही सभ्यपणा राखवेल तितका राखिला आहे.

दुसरी गोष्ट. नदीचे वर्तनाचा प्रकार आपले इकडे कितपत मान्य होईल. काव्य संपूर्ण झाल्यावर मला एकानें ही गोष्ट सुचविली, पण मीं ती तशीच ठेविली आहे कारण नदी ही कोणी स्त्री नसून तिचे अंतःकरणाची प्रवृत्ती मला दाखवावयाची नव्हती; तर तिला

आधारभूत धरून शुक्ल पक्षांतील देखाव्याचि वर्णन करावयाचें होतें. तेव्हां नदीसारख्या अचेतन वस्तूविषयीं असें वर्णन करावयास कांहीं हरकत नाही असें मला वाटतें. नदी ती काय व तिचें पातिव्रत्य तें काय !

तिसरी गोष्ट. नदी सूर्याचे उष्णतेनें वर जाते (आपल्या प्रियकरास भेटण्याकरितां) असें झटलें असून, सूर्यच तिचेवर अनुरक्त होतो हें कसें, असा प्रश्न पडण्याचें कारण आहे. परंतु अशा रीतीनें तिला पोंचवीत असतांना, ती दृष्टीस पडल्यामुळेच त्याचें तिच्यावर प्रेम जडलें असें कां ह्मणतां येणार नाही. शिवाय ही बाब अगदीं क्षुल्लक आहे.

असो. हा माझा पहिलाच प्रयत्न असून यांत दिसणारे दोष मी पुढील काव्यांत सुधारण्याचा प्रयत्न करीन; पण इतरांनीं ते दाखविण्याची मेहेरवानी केली पाहिजे. पुढील काव्य थोडें बहुत तयार झालें असून वीर-रसयुक्त आहे व प्रसंग रजपुत व मोंगल यांचेसंबंधीं घेतला आहे. तरी या कृतीप्रमाणेंच तिलाही हातभार लावून मला स्वभाषेची सेवा करण्यास वाचक मदत करितील अशी आशा आहे.

या कृत्यांत अनपेक्षतेनें मला हस्तें परहस्तें ज्यांनीं साहाय्य केलें त्यांचे आभार मानण्याचें अत्यंत पवित्र व महत्वाचें कर्तव्य करून हें आटोपितों.

आपला अमोल्य वेळ खर्च करून हें काव्य वाचून मला अत्यंत उपयुक्त अशा सूचना करणारे रा. मुजुमदार बी. ए., दापोली मिशन स्कूलचे सुपरिंटेंडेंट; तसेंच रावसाहेब विनायक कोंडदेव ओक व आमची " मित्रसभा " या सर्वांचा मी अत्यंत आभारी आहे. कळावें.

माझे मातुल रा. रा. आप्पाजी जनार्दन बर्वे यांनीं मला वेळीं अतिशय महत्वाची मदत केल्याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे.

शिरपूर.

ग्रंथकर्ता.

विशेष सूचना.

खाली टीपा थावयाच्या त्या माझा आशय कळण्यापुरत्याच देण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. या काव्यांत दोष असतील (शब्दांसंबंधी किंवा शेवटचे पांच चार श्लोक घालण्यासंबंधी वगैरे गोष्टी, दोषास्पद आहेत असे ठरल्यास) त्यांबद्दल, हें वाचून सूचना करणाऱ्यांकडे यत्किंचितही दोष नाही; कारण त्यांनी सूचना केल्यानंतर, मला वाटले तेच फरक मी केले, सर्व केले नाहीत.

ग्रंथकर्ता.

टीकाकारमार्गदर्शिका.

कवीचे सांगण्यावरून, या काव्याचा प्रसंग असा आहे कीं, ऐगचे दिवसांत तो गृह सोडून खेड्यावर रहावयास गेला असतां, त्या ग्रामा-शेजारीं उन्हाळ्यामुळे कोरडी पडलेली नदी—नदीपात्र पाहून, त्यास त्या नदीचे विपन्न स्थितीवर कविता कराव्या असें वाटलें. रात्र पौर्णिमेची; नदीचें पात्र जरी अगदीं निर्जल असें होतें, तरी आकाशांत भगवान् निशाकराची तेजोमय मूर्ति प्रकाशत असल्याकारणानें, त्या स्थितींतही त्या निर्जल पात्रास एक प्रकारचें अवर्णनीय रमणीयत्व आलें होतें. हो, कोणती सुंदर वस्तु स्वसान्निध्यानें दुसरे कशाही वस्तूस रुचिरता आणणार नाही ? सभोवतीं सुधा-मधुर चंद्रकिरणांचा सारखा वर्षाव होत असलेला पाहून, कवीची प्रतिभा जागृत झालीच पाहिजे, मग त्यावेळीं समोर कोणताही पदार्थ दृष्टीस पडो. प्रस्तुत कवि, त्यावेळीं नदीच्या त्या अफाट मैदानांत बसलेला होता, इतकेंच कारण, प्रथम नदीचा संबंध यावयास पुरे आहे. नदीस पुढें पाहून, काव्यास तिचे-पासूनच आरंभ झाला आहे; व रात्र पौर्णिमेची असल्यामुळे, अर्थात् पौर्णिमा काव्याचा प्रसंग आला.

नदीचें वर्णन व पुढील काव्याचा भाग यांचेमधील संबंध कवीनें चमत्कारिक रीतीनें जोडिला आहे. पौर्णिमाकाव्य लिहावयाचें झणजे, प्रथम अनुरोधानेंच पौर्णिमाऽऽगमनाचा प्रसंग आला पाहिजे, असें मला वाटतें. त्यावेळीं, तो प्रसंग साधण्यास, नदीचे वर्णनाशिवाय इतर वस्तु कवीचे मनांत यावयास कांहींच कारण नव्हतें. कवित्व-शक्तीस प्रोत्साहक असें तें नदीचें पात्र समोर असतां, त्या मनानें अन्यत्र ठिकाणीं तरी काय झणून जावें ? शिवाय नैसर्गिक प्रोत्साह-नानें कवित्वशक्तीस जशी उचल येईल तशी, विचार करून ओढून ताणून आणिल्यास येणार नाही.

तेव्हां नदी ही एक विरहकृशा स्त्री कल्पून, सूर्य व चंद्र हें कामी-द्वय तिचेवर अनुरक्त झालें आहे. वर्षाकाल हा नदीचा पति, (नदीचा

पति सागर अशी सार्वत्रिक कल्पना प्रचलित आहे; परंतु कवींस असा आळा कधींच घालितां यावयाचा नाही. वर्षाकालही तिचा पति कां नसावा ? वर्षाकाल आला असतां, नदी मोठी होऊन जणुं काय हर्षित स्त्रीप्रमाणें, पतिसमागमाचें चोज करीत असते ही गोष्ट अगदीं खरी आहे. शिवाय “ तिचें वारीरूपी हृदय पतिसेवेस गगनीं, समुद्रद्वारानें रविकिरणयोगें प्रविशुनी ” वगैरे,—कविता बारावी पहा—कवीची, नदीचे वर्षाकालदर्शक मेघप्रवेशावरील कोटी, चांगली नाही काय ? तिला चार पांच महिन्यांनीं सोडून गेल्यावर ती विरहकृशा झाली. ही संधी पाहून या रंगेल कामीं द्वयानें तिचेवर मोहनीअस्त्र टाकिलें. सूर्याचे कर प्रखर, यामुळें नदी त्याचेवर अनुरक्त न होतां तिचें मन चंद्रावर हळूहळू वसलें. (अमावास्या झाल्यावर घटिके-घटिकेनें चंद्र वर यावयास लागला व नदीपात्र तोंपर्यंत तरी चांदण्यामुळें सुंदर दिसे, यावर कवीची ही कोटी आहे, हें रसिक वाचकांस सांगावयास नकोच.) सूर्याला तर तिचा नाद सुटेना व चंद्रास त्याचें भय वाटे कारण सूर्य हा चंद्रापेक्षां फार बलाढ्य आहे—आकारानें व अंतरानेंही—शिवाय चंद्रास प्रकाशही सूर्यापासूनच मिळतो. चंद्र भीत असण्याचें कारण उघडच आहे. प्रतिपदेला चंद्र सूर्याचे जवळ (त्या बाजूला) असल्यामुळेंच जणुं काय भीतीनें थोडा वेळ प्रकाशे; व जसा जसा लांब जावयास लागला तशी तशी त्याची भीतीही कमी होत चालली ह्मणजे तो अधिक प्रकाशमान होऊन बराच वेळ रहावयास लागला. असें होतां होतां चंद्र, क्रमानें नदीसमागमांत कधीं घटिका तर कधीं दोन घटिका राहून जाऊं लागला. एका दिवशींचें त्याचें नदीसमागमें भाषण व व्याधनक्षत्राचा उगम हा काल्पनिक प्रसंग चांगला साधला आहे असें मला वाटतें. नदीजवळ आचरिलेल्या वर्तणुकीबद्दल चंद्रानें दिलेला पुरावा, सद्गुणांचे दृष्टीनें पहाण्याचें, काव्यांत काम नाही. कित्येक वेळां असेंही घडतें कीं, कित्येक खोठ्या गोष्टी काव्यदृष्टीनें फार महत्वाच्या असतात; व वरील, सद्गुणांचे दृष्टीनें अहित अशी गोष्ट आपण काव्यदृष्टीनेंच पाहिली पाहिजे.

येथें पौर्णिमाऽऽगमनाचा प्रथम भाग संपूर्ण झाला. पुढें पौर्णिमा आली, त्या दिवशीं प्रातःकाळपासूनच कामी जनांची कशी धांदल उडते, हें दाखविण्याचा प्रयत्न, कवीनें प्रथम केला आहे. प्रातःकाळीं कुसुमकलिकांचा अवचय करण्याकरितां गेलेल्या सख्याही, संध्याकाळीं फुलें पाहिजेत ह्मणून माघारी फिरल्या; व स्त्रिया नानाप्रकारच्या भावांनीं युक्त होऊन क्रीडासामुग्री तयार करावयास लागल्या. ही सामुग्री तयार करविण्याचे मार्गांत, कवीनें स्वताची एक निराळीच पद्धत दाखविली आहे. पुष्पशय्या कां रचिली, त्रयोदशगुणी विडे कां करून ठेविले, हार कशासाठीं गुंफून ठेविले, पंचारती कां भरून ठेविली वगैरे सर्व गोष्टींचीं कारणें कवीनें मोठ्या मार्मिकतेनें दिली आहेत. अमुक प्रकारची तयारी केली असेंच केवळ न सांगतां, त्याचा कवित्वदृष्टीनें सकारण निर्देश करणें, यांत मला वाटतें अधिक गोडी आहे.

पुढें एका स्त्रीचें उदाहरण घेऊन, त्या दिवशीं रजनीसमयीं घडणाऱ्या सर्व क्रीडांचें वर्णन केलें आहे. परंतु, वरील प्रकारची तयारी करून उत्सुकमनानें रमणी पतीची मार्गप्रतीक्षा करित असतां, तिला खिडकींत पाहून कामी जनांनीं केलेल्या चेष्टा वर्णिल्या आहेत त्या खरोखर नेहेमींच्या असून किती सुरस वाटतात ! पुढें, एक वेडा येऊन तिला जागृत करितो, तेथील देवीची व या स्त्रीची साम्यता चांगली साधली आहे.

हें लहानसें काव्य बहुधा शृंगारात्मकच आहे, व तो रस यांत कितपत उतरला आहे हें पुढील विहारवर्णनावरून वाचक ताडितीलच. परंतु यांत शृंगारमिश्रित करुणरसाचे जे तीन चार चुटके आहेत ते खरोखरीच फार चांगले साधले आहेत. सर्व जग आनंदांत असतां व चंद्रिकेनें हांसत असतां, बापुडा विरही सजांत उभा राहून अश्रु टाळितो व खालून जाणारीं कामी जनांचीं मिथुनें पाहून त्यास दुःख असह्य होऊन तो निचेष्ट पडतो ! किंवा दुर्दैवाचे वादळांत सांपडलेली बालविधवा, ज्या स्वगृहास एकाकाळीं भूषणवन्ती होऊन शोभवीत असे, त्याच गृहाचे त्याच भयाण खोलींत बसून पतीसाठीं दुःख करिते ! किंवा रमणी एका लतिकेस, उपवनांत पडलेली पाहून तिची

समजूत करिते ! हे प्रसंग माझे मते उत्कृष्ट साधले आहेत. तसाच कृषीवलवधूसंबंधीं विनोदाचा चुटका, तिची झालेली अवस्था, व शेतांत काम करून दमून भागून गाढ निजलेल्या आपल्या पतीजवळ तिचे गमन ह्या गोष्टी, ते चित्र दृष्टीसमोर बरोबर उठवितात. .

पुढें एकसमयावच्छेदेकरून सूर्य-चंद्रांचें दोन्ही बाजूंस दर्शन, व त्यावरील निरनिराळ्या केलेल्या कोट्या यांसंबंधीं वाचकांनीं कवित्व-शक्तीकडेच लक्ष द्यावें. जे शत्रू तेच क्षणांत मित्र, जे मित्र तेच पितापुत्र, जे पितापुत्र तेच दूत वगैरे गोष्टींचा ऊहापोह काव्यमालेंत सत्यदृष्टीनें करणे वाजवी होणार नाही हें मीं वर सांगितलेंच आहे. सूर्य खालीं गेल्यावर चंद्र एकटाच राहिला त्याचेवरही कवीची कल्पना चालावयाचीच. तेव्हां रसिक वाचकांनीं प्रत्येक ठिकाणीं वर्णनाची ढब पहात पहात हळूहळू चालावें. वर्णनपर काव्य गोष्टीपेक्षां कठीण होणारच व त्यांत उपमा वगैरे, कवितावधूचे अलंकार ठार्यां ठार्यां घातले असल्यास, त्या अलंकारांसह तिचे रूपाची ओळख करून घेऊन, त्यांतूनही तिच्या गोंडस अवयवांच्या दर्शनानें आपले नयन गार करून घेतले पाहिजेत. पण यास सहृदयत्व लागतें.

पुढें उपवनांतील निरनिराळे विहार वर्णन करित असतां, मधून मधून पूर्वीचे संस्कृत काव्यांतील कांहीं प्रकार अनुकृत केलेले दिसतात; परंतु त्यांतही या कवीचा स्वताहाचा कांहींतरी मार्ग आहेच. शृंगारात्मक वर्णन कुठें झालें, तरी एकाच तऱ्हेचें असावयाचें, पण उत्तम ग्रंथकर्त्याची खुबी हीच असते कीं, त्याच कल्पनांस असें कांहीं नवीन रूप द्यावयाचें कीं त्या जनांपुढें पुन्हा रसभरित करून आणावयाच्या. अशोकवृक्षावरील पादताडणाची कल्पना—

“ अशोक बसला रूसून बघ त्याकडे लाडके, तुझ्या चरण-ताडणाविण, पहा न तो आयके ” या श्लोकानें नवीन भासत नाही काय ? पानसमारंभ, उद्यानाचें वर्णन, दोलाविहार, जलक्रीडाविलोकन, वारियंत्रदर्शन वगैरे गोष्टी वरीलप्रमाणेंच, आपणांस येथें नाविन्याचें पांघरूण घेऊन आलेल्या दिसतील. असो, शेवटीं मंदिरांत आल्या-

नंतरची पुत्रजागृती, मंदिराची सरोवरापाशीं केलेली साम्यता, व शेवटचे पांच सहा शृंगाररसयुक्त श्लोक यांकडे वाचकांनीं आपलें लक्ष पोहोचवावें इतकें सांगून हें आटोपितों. ६

आतां एकच गोष्ट सांगावयाची राहिली. कित्येक गोष्टी अपवादात्मक ह्मणून सोडून दिल्यास जगाचा नियम असा दिसतो कीं प्रत्येक गोष्टीबद्दल दोन पक्ष हे व्हावयाचेच. त्याचप्रमाणें मराठी कवितेंत संस्कृत शब्द किती असावे याबद्दलही दोन पक्ष आहेत. एकाचें ह्मणणें कीं मराठी कवितेंत संस्कृत शब्द अगदीं थोडे असावे व दुसऱ्याचें ह्मणणें कीं पुष्कळ असले तरी हरकत नाहीं. मराठी भाषा संस्कृतापासूनच उत्पन्न झाली असल्याकारणानें तींत संस्कृत शब्द हे यावयाचेच व निव्वळ, मराठी काव्य करावयाचें ह्मणजे आपणास श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचे वेळचीच भाषा शिकली पाहिजे. चांगल्या कवींविषयीं असें ह्मणतां येईल कीं, त्यांनीं प्रसंगानुरोधानें संस्कृत भाषेचा आधार फारच घेतला आहे. वामन पंडिताचे वेदांतावरील श्लोक, मोरोपंत बहुतेक वगैरे त्या त्या कवींचे विशेष प्रसंग पहावे. माझें स्वताहाचें मत असें आहे कीं प्रसंगाप्रमाणें व रसानुरोधानें संस्कृताचा आधार अवश्य घ्यावा; त्यांत शृंगाररसास तर घेतलाच पाहिजे; कारण संस्कृत शब्दांचा कोमलपणा, अर्थगांभीर्य, यथायोग्य उपयोग व कर्णमधुरता हीं मराठी शब्दांस कशीं येणार ? व शृंगाररसपरिपाकास तर, वरील प्रकारचे शब्द अत्यावश्यक आहेत. तेव्हां या काव्यांत, वाचकांस संस्कृताश्रयाची पद्धत पुष्कळ ठिकाणीं आढळून येईल तिचें कारण हेंच असावें. इतकेंच कीं त्या संस्कृताश्रयानें काव्यास क्लिष्टपणा येतां कामा नये. तेव्हां या पद्धतीबद्दल प्रस्तुत कवि दोषास कितपत पात्र होईल हें वाचकांनींच ठरवावें. कारण “ भिन्नरुचिर्हि लोकः”. मी तर या काव्यांत अशीं कित्येक ठिकाणें दाखवीन कीं तेथें घातलेला संस्कृत शब्द, बहुधा फिरवितां येणार नाहीं. पण विस्तारभयास्तव धीर होत नाहीं.

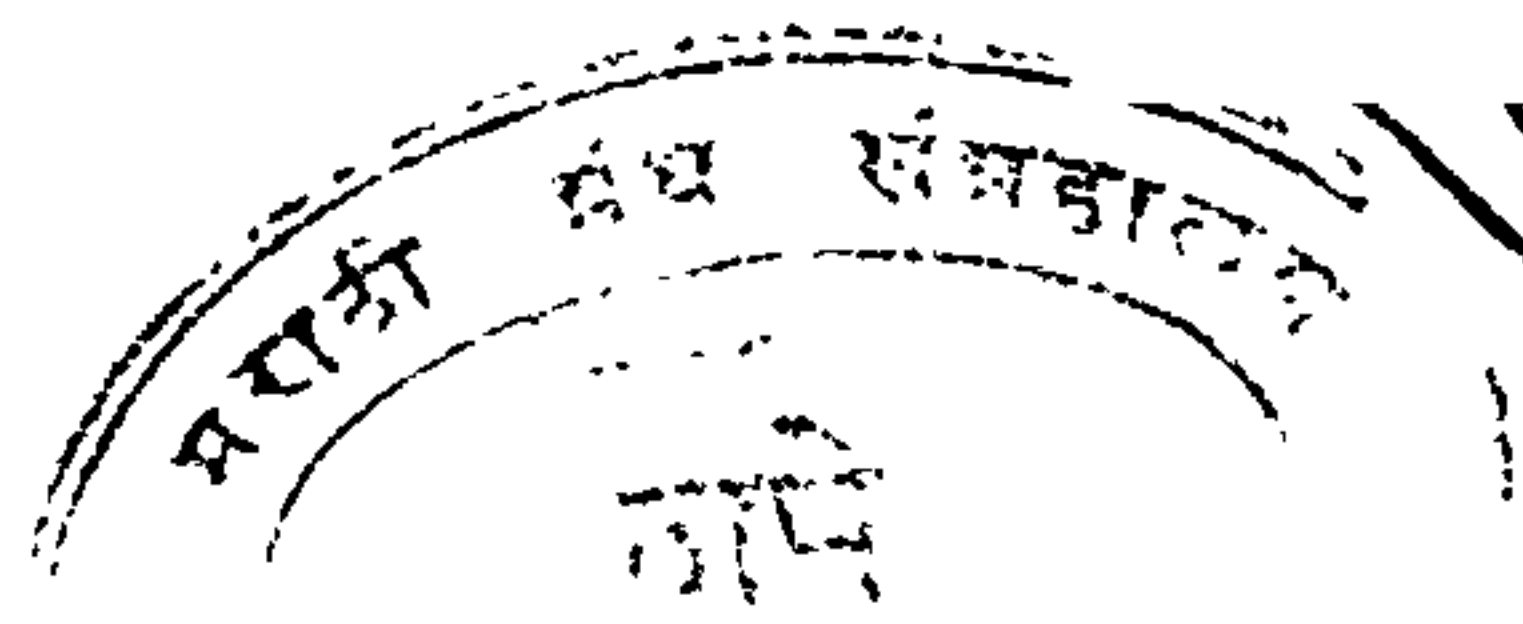
आतां च्छ्व दीर्घाबद्दल विवेचन करावयाचें. मला असले प्रमाद

कांहीं शुद्धक शब्दांतच दिसून आले. “ही” हें अक्षर, कोठें ‘सप्तमीचा प्रत्यय,’ हीं ऱ्हस्व व दीर्घ आहेत. बरेच ठिकाणीं संस्कृत-शब्द-साधित क्रियापदांचा उपयोग केलेला दिसतो पण ती पद्धत चांगले चांगले ग्रंथकार हल्लीं वहिवाटींत आणूं पहात आहेत. असो. ग्रंथ-कर्त्यांनै हें पुस्तक मला दाखवून कांहींतरी लिहिण्याचा फार आग्रह केला, यास्तव ही “टीकाकारमार्गदर्शिका” लिहिली आहे व काव्याचें नव्हे तर काव्यार्थाचें यथाशक्ति पर्यालोचन केलें आहे. अर्थाविरहित ग्रंथाचे योग्यतेचा विचार मी मार्मिक टीकाकारांकडे सोंपवितों, कारण छंद, यति वगैरे गोष्टींची मला फारशी बारिक माहिती नाही. या काव्यांत वाचक जसे जसे पुढें जातील, त्याप्रमाणें शृंगाररस-परिपोषक स्थळें अधिक आहेत. तेव्हां एकदांतरी शेवटपर्यंत जावें इतकें सांगून हें लांबलेलें लेखन आटोपतें घेतों. कळावें.

मुकाम धुळें. }
३ जुलई १९०४. }

बी. ए.

काव्य-संग्रहात्मक
२००५
२

श्री.

पौर्णिमा-काव्य

१

नमन.

स्रग्धरा.

ज्याचे दीर्घप्रभावे अखिल जग असे व्यापुनी टाकियेलें;
संसारा यत्प्रसादेकरुनि सकल या सन्मनोज्ञत्व आलें;
ज्यायोगें भोग्य वस्तू रसिक जन सदा चाहती अंतरांत;
त्या कामाचे पदांतें प्रणमुनि करितों हाच साष्टांगपात ॥ १ ॥
जीचे प्रोत्साहनानें मुनिजनहि करी फार शृंगारचेष्टा,
वेडा होवोनि, रानीं फिरत मिळविण्या अंगना मानसेष्टा;
गेला देवेंद्र, इच्छा धरुनि मनिं तसा, भोगण्याची अहिल्या;
प्रेमें ती गावयाची प्रथम नमुनि तत्पाद, कंदर्पलीला ॥ २ ॥

वसंतपौर्णिमाऽऽगमन.

२

शिखरिणी.

शरीरातें दाह, प्रखर गरला, होय पिउनी,
शिवानें चंद्रातें शिरिं धरियलें शीत ह्यणुनी;
तया कारावासापरि गमुनि तें, तद्रिपुसवें
तयें कारस्थाना गहन रचिलें, पूढिल जवें. ॥ ३ ॥

१ काव्य शृंगारात्मक असल्यामुळे प्रथम कामदेवासच नमन केलें.
प्रथमश्लोकांत त्याचा जगावरील प्रभाव व दुसऱ्यांत ऋषी, देव यांचेवरील.
२ शंकराचा रिपु मदन त्याबरोबर. पौर्णिमेच्या दिवशीं वसंतांतच मद-
नास जाळिलें ह्यणून अशा समयास चंद्रानें त्यालाच निवडिलें.

पृथ्वी.

“परस्पर करूनियां मदत, पौर्णिमेच्या दिशीं
जगत्रय सतावुनी कुपितशा पतींना, अशी
विशाल करणी स्वयं करुनि दाखवूं कीं तें
शरप्रखर सोसतां प्रहरणें तुझें त्यां नये.” ॥ ४ ॥

तशांत मधुमास हा जरि सहाय झाला द्या,
त्रयीस मग या नये किमपिही जगाची दया.
प्रभाव करुनी तया विदित वेड हे लाविती,
नरांस अबला-जनां स्वकरिं नाचवीती अती ॥ ५ ॥

वसंततिलका.

हा आत्र पालवुनि डोलतसे सुखानें;
हे कोकिलादि ह्यणतात विहंग गाणें.
हा वल्लरीतनुस शोभत पुष्पभार.
आनंद मूर्त दिसतो करितां विहार.
आला वसंत सरसावुनि आयुधांस;
झाला परि प्रखर तो विरही जनांस ॥ ६ ॥

मंदाक्रान्ता.

२ देखीयेलें नयानें अपूर्णापात्र तों कोरडेंसं.
कोठें कोठें उपलविपमप्रान्तविद्वांग जैसें.
सान्निध्यानें प्रियपतिचिया पुष्टता स्त्रीस येते,
गेलें सारें मृदुपण तिचें आज कैसें लयातें ॥ ७ ॥
वर्षाकालीं जलमय तनू फार जी शोभवीते;

१ पार्वतीवर रागावून शंकरानें मदनास जाळिलें ह्यणून कुपित पती.
२ त्या करणीनें. ३ हें येथें सांगण्याचें कारण पुढें विरहिणी स्त्रीचें वर्णन
येणार ह्यणून. ४ नदीपात्र, अप या शब्दानें पाण्याचें अस्तित्व परंतु कोरडें
यामुळें पूर्ण विरहावस्था—स्त्री ह्यणून ती वाळलेली व कठोर दाखवावयाची—
दाखविण्याकरितां मुद्दाम हा शब्द योजिला. ५ थोंड्यांच्या उच्चनीचपणामुळें
जणूं काय जमखी झालेलें. ६ शाल.

घेवोनी जी स्वपतिस तदा भेटण्या धाव घेते;
तीरांगींची सुरुचिर हरित्सस्यरूपी सुशाल
वाटे तीच्या लजिलि हृदये दुःखपूर्ण विशाल ॥ ८ ॥
शिखरिणी.

कधीं वाहे मंद स्मित करुनियां निर्मलजलें;
विहारोनी चाले, तटगत विहंगांसह बळें;
कटाक्षातें फेकी मधुनि मधुनी मत्स्यनयनीं;
स्वमानातें दावी, उसळि लहरी मंद पवनीं ॥ ९ ॥
प्रियें धाराहस्तें अशिथिल अशी तीस धरितां;
नितंबां मर्दोनी विपुल रसवर्षाव करितां.
कधीं आरक्तांगा, कृतककलहातें प्रियसवें
करोनी उत्क्रोशें, फुगुनि पळते ही अतिजवें ॥ १० ॥

शार्दूलविक्रीडित.

जातां मास सुखांत चार, निघतो भर्ता प्रवासा जयीं,
दुःखें होरपळोनियां कृशतनू ती होत जाई तयीं.
मेघाच्छादित सूर्य, ताप तिजला देण्यास नाही क्षम.
पावे दुष्ट कसा निराश्रित अशा स्त्रीतें पहातां अम ॥ ११ ॥

शिखरिणी.

तिचें वारीरूपी हृदय पतिसेवेस गगनीं
समुद्रद्वारानें रविकिरणयोगें प्रविशुनी
नदी वर्षाकालप्रियकरसखी रम्यतटिनी
जणूं नारी ऐशा समयिं दिसते ही विरहिणी ॥ १२ ॥

---

१ तृतीया. मत्स्यरूप नयनांनीं. २ धारा हेच (मेघाचे वर्षाकालाचे)
पसरलेले हात. ३ कटिभाग किंवा पर्वतांचा नदीतीरावरील उत्तरता भाग.
४ पावसाचे पाण्यानें हे भाग फार धुपले जातात. ५ पाणी किंवा वीर्य.
६ पाणी गडदळ झाल्यामुळें. ७ खोटें भांडण. ८ कलकलाट करून.
९ रुसून किंवा मोठी होऊन. १० पतीपुढें जाराचें तेज कमी हा भाव.
११ पाणी समुद्रांत व तेथून सूर्याचे उष्णतेनें वर जातें.

मंदाक्रान्ता.

भर्त्यासाठीं रडुनि रडुनी अश्रु गेले सुकोनी,
अंगीं पाणी मुळिंच नुरलें, मांस गेलें झडोनी;
आले तीचे तटगत वरी वप्र हाडांसमान;
शेला कोठें गळुनि पडला साहि मानापमान ॥ १३ ॥

भुजंगप्रयात.

हरिद्वर्ण शेला रवीच्या कंरांनीं
खलाजे जणूं त्याचिया चाकरांनीं,
बलें ओढिला, जाळिला पोळिला तो.
मनीं दुष्ट दीनार्तिनें फार धातो ॥ १४ ॥

द्रुतविलंबित.

कृशतनूवरि त्या कर टाकितो
प्रतिदिनीं सखिच्या करटां किं तो;
परि न दुंकुनि पाहि तयाकडे
कधिं न लेखिल ती हित याकडे ॥ १५ ॥

स्रग्धरा.

धेवोनी कष्ट ऐसे विफल पुढति त्या, सोडिलें तें रवीनें.
धाडी चंद्रास ऊनप्रखरकिरणशा मित्र तो थोरवीनें.
जा मित्रा, सांग तीतें, करि मनधरणी, या निरोपास माझे
'जो मी लोकां प्रसादीं, मजसि न करुनी व्यर्थ कोपास माजे ॥ १६ ॥

मंदाक्रान्ता.

तापें झाली कृश तनु तुझी, मार्दवा सांडियेलें;
कां वैराग्या धरुनि बससी, मंडणा सोडियेलें;
प्रीत्याद्रें तूं नयनिं, सखये, पाहिं माझेकडे गे,
चाखूं दे त्वद्रस धरुनियां मत्करांनीं सुवेगें" ॥ १७ ॥

१ तेज किंवा जल. २ टेंकाडें. पाणी खालीं गेल्यामुळें वर दिसावयास लागलीं. ३ हातांनीं किंवा किरणांनीं. ४ दुष्ट, कपाळकरंटा. ५ अशा गोष्टीकडे. ६ त्यास धाडण्याचें कारण. ७ सूर्य किंवा सोवती.

हरिणी.

प्रथम दिवशीं आला चोरापरी विधु तो नर्भी.
हलुच कर तें घाली नीलांबरामधुनी न भी.
परि निरखुनी हर्षे रोमांचित प्रतिमा तिची;
विधु निसटला; ठेली मूर्ती तिथें प्रति मातिची ॥ १८ ॥

शिखरिणी.

विलोकोनी कामी, सरस, मुखिं यत्तेज विलसे;
अनंगाचा मित्र प्रिय, सुखकर-स्पर्शन असे;
सुधाधारांनीं तो शिशिर कर देहास शिवतां,
रवीतें, कांतातें विसरुनि मनीं भ्रांत वनिता ॥ १९ ॥

द्रुतविलंबित.

“विधु मला दिसतो कपटी बहु,
तदपरोक्ष कशी रजनी सहू ?”
मग विचार मनीं करुनी भसा
क्षण नदी विसरे गतदुर्दशा ॥ २० ॥
अधिक ज्यापरि उत्सुकता मना,
अधिक मोद; मिळे जरि कामना;
प्रथम चंद्रकरें स्पृशिलें तिला
तटिनिदेह तदुत्सुक जाहला ॥ २१ ॥

मंदाक्रान्ता.

“गोला कैसा प्रियकर मला आस ही लावुनीयां-
कोठें शोधूं मजसि नकळे, शीत शुभ्रांशुकांया.
मद्भाग्यानें जरि मज उद्यां देह तो दर्शनातें.
यत्नानें तत्कर धरुनि मी जाउं देईं न त्यातें” ॥ २२ ॥

शार्दूलविक्रीडित.

झाला व्याकुल चंद्र, अन्य दिवशीं वेगें अती पातला,
हर्षानें कर टाकिला तिजवरी; आनंद चित्तांतला

मावेना, परि संभ्रमांत पडली वेळींच त्याची मति;
वस्तू सोडुनि इष्ट जात असतां सोद्वेग होई किती. ॥ २३ ॥
“आली वेळ तरी करीन सहजीं वाटेल तें निश्चयें,”
यावत्काल न तो प्रसंग पडला, तों हें मनीं फार ये;
एकाएकिं कसा परिभ्रम पडे, वेळींच चित्तास हा;
वाटे कौतुक आपुल्यास अपुलें, मागून त्याच्या पहा ॥ २४ ॥
“होतां भेट, असे विचारिन किती मी प्रश्न त्या वांकडे”
ऐसें चिंतुनि ठेविते स्वहृदयीं; वैफल्य दैवाकडे
लावी, गोष्ट न ती तडीस अबला जातां विचारी कशी
बुद्धीचा भ्रम पाहुनी करितसे आश्चर्य ती मानसीं ॥ २५ ॥
“यत्नानें विधुचे करास धरुनी जाऊं न देईन मी;”
ऐसा तो सखिचा सुनिश्चय ढळे, जाई बुडोनी तैमीं;
बाही कंठरवेचि उत्सुक मनें मार्गप्रतीक्षा करी,
तों दीनेस तिला बळें धरियलें त्या तीव्र अकें करीं ॥ २६ ॥
भासोनी अरुणप्रकाश पडतां, कीं चंद्र हा पातला,
कूर्हारूप विलोचनांतुनि तिच्या प्रेमाश्रु आलोटला;
झाली हर्षित फार, कांतविरहें अत्यंत आपांडु जे;
पाहोनी परि मानसांत सहसा चंडांशुला ती थिजे ॥ २७ ॥
ओले गाल विशाल कालगतिनें ते लाल कीं जाहले,
सूर्याचे अति तीव्रसे किरण तत्स्पर्शाग्र-हालाहलें;
आली पांडुरता तनूस, हृदयीं ती खिन्नता पावली;
औदासिन्य मनीं तरी न रुचती आलोक दीपावली ॥ २८ ॥
पृथ्वी.

सखी दिनभरी करी सहन, सोसुनी दुःख ती,
मनोरथ पुढील ते, बहु मना स्पृहा लाविती.

१ प्रियकरास. २ अज्ञानांत किंवा चंद्र गेल्यामुळे काळोखांत. ३ सूर्यानें
(प्रखरतादर्शक शब्द.) ४ लहान दरी. ५ निस्तेज. ६ अरुणप्रकाशानें.
७ विधानें. ८ कांहीं वेळानें सूर्य प्रकाशल्यावर त्याच्या किरणांनीं.

प्रदोषिं परि देखुनी विधुस नेत्र थंडावले,
 “निरर्थक गडे किती मजसि आज भंडावलें ॥ २९ ॥
 असें मन कठोर हो, करुनि सोडितां कां मला ?
 सुखेंचि पदरांत ध्या, क्षण न लावितां, दासिला. ”
 असें ह्यणुनि जोडुनी निज करांस, त्या प्रार्थिलें.
 अभीष्ट मिलतां तयें प्रियसखीस आश्वासिलें ॥ ३० ॥
 “असे मम सुमित्र तो, परि कुमित्र भासे मला.
 अशा समयिं” तो परी विधु मनांत आशंकला.
 स्वदृष्टि तधिं फेकिली सुंचिर आपणाभोवतीं
 असेच कुविचार दुष्कृति करी तथा भोंवती ॥ ३१ ॥
 कुणी न जरि पातला करित चोर चोरी यदा,
 स्वपादजनित ध्वनीहि भिववी त्यातें सदा.
 ‘न मित्र सरसावला’ स्थिर असें करोनी मन,
 प्रियेसह पुढें सुखें चटुल चालवी भाषण ॥ ३२ ॥
 “असे मम सुमित्र तो परि कुमित्र भासो मला,
 परस्परसुखाऽऽकुलीं चपकें कालवी सोमला.
 मनास भय वाटतें बहुत गे तथाकारणें,
 पहा धडधडे कसें हृदय, भाग त्या वारणें ॥ ३३ ॥
 तुझी मम मनास गे सुखद भेट ही सुंदरी,
 तुझेसह मला गमे भवन रम्य, शून्या दरी,
 अरण्य जरि घोरसें उपवनापरी शोभन
 तमोवृत गमेल ती, मजसि गर्द झाडी, बन ॥ ३४ ॥
 प्रचंड जरि वृक्ष, ते सुरस शेवती मालती.
 गभीर विवरें त्यां अगुहें पल्वलें शोभती;

१ सोवती किंवा सूर्य. २ बराच वेळ. ३ मधुर. ४ एकमेकांचे सुखानें भरलेल्या. ५ प्याल्यांत. ६ येथपामूनचे वर्णना—वरून नदी अरण्यांतून व ओसाड प्रदेशांतून जातांनाही चंद्रकिरणांनीं कशी रम्य दिसते तें दिसेल. ७ लहान.

सकंटक विशाल ते मज गुलाबसे वाटती;
 करीति घुबडांचिया, मधुरवेचि सेवा, तती ॥ ३५ ॥
 शिला पृथुलशी मला मृदु गमेल गे तल्पशी,
 तुझेसह तिथें क्षपा पडुडतां निमेषाऽल्पशी;
 तयावरिल वेष्टनोद्धृत तें लताजालक
 वितानसम; तांबुलापरि गमेल ताजा लक ॥ ३६ ॥
 महानद, नद्या, जलाशय निपानसे सुंदर,
 तदश्मपरिपूर्ण सन्मणिचयें, अगाधोदर;
 तुडुंब जल साठुनी गुरुतरोर्मि येती यदा
 मला अमृतवृष्टिच्यापरि गमेल तो फायदा ॥ ३७ ॥
 अनोहक विशालसे, गुतुनि एकमेकांमधें,
 विमोहक सुजालक प्रिय न तें कसें कामधे ?
 विहार करितां तुझेसहित, यत्नसंवर्धित
 कुंटीर मज रम्य; तें करिल गे, सुखा वर्धित ॥ ३८ ॥
 सुगंधरहितान्यशीं वनसुमें मला वाटती
 सुगंधित सुकोमल, प्रसविलीं जपा सेवती;
 तटोपगत वृक्षकांवरुनि पांडु पत्रावली
 पडेल, सरसीचिया उरिं गमेल पत्रावली ॥ ३९ ॥
 प्रभंजन जरी सुटे, पवन थंडसा वानिन,
 करांत चवरी ढळे मम शिरीं असें मानिन;
 जरी प्रलयकालचा जलसमूह आलोटला
 प्रिये, तरि तुझा महाप्रणयभार हा लोटला ॥ ४० ॥
 प्रचंड वडवानला तुहिर्नगर्भसा चंदन—
 समप्रकृति जाणुनी करिन त्यास मी वंदन;

१ रांगा. २ विछान्याप्रमाणें. ३ रानटी तांबड्या भाताची लोंब. बाहे-
 रून पिवळी व आंतून तांबडी असते. ४ वृक्ष. ५ मदनाचा सांठा.
 (संवोधन आहे) ६ झोंपडी. ७ चित्रविचित्र काढिलेल्या वेली. ८ बर्फ
 आहे गर्भांत ज्याचे असा. ९ हा एक शब्द आहे. चंदनाप्रमाणें थंड.

समीरण हुताशना प्रचुर वेग देई जरी,
मला गडगडाट तो श्रवणरम्य नादापरी ॥ ४१ ॥
भयाण जरि वालुकामय अरण्य तें निर्जन,
तयांत जलसागरीं जणु, करीन मी मज्जन
मृगाधिप, मदोत्कट द्विरद, व्याघ्र जे का वनीं,
तदुंझित भयंकर स्वन मयूरकेकावणी” ॥ ४२ ॥
सचापशरहस्त, तों लघुमृगानुंग व्याध^३ हा
तदुद्गमन—किंचिदुज्ज्वलित पूर्वदेशीं पहा,
पळेल मृग या भयें जव करूनियां पातला
तयें भवविकंपितेक्षण कटाक्ष तें फेंकिला ॥ ४३ ॥
‘असे मज धरावया चपल हेर हा धाडिला’
विशंकितमनें तयें पळ ह्यणूनियां काढिला.
परि प्रियसख्याचिया गमनकारणें भागली.
अधींच विरहें कृशा, अधिक विव्हला जाहली ॥ ४४ ॥

शार्दूलविक्रीडित.

येण्याचा क्रम हा, असाच विधुनें रात्रींत भेटावया,
त्रासा सोडुनि राखिला, मधुरसा ओष्टांचिया प्यावया,
शंका तद्दृदयांतली हळुहळू निःशेषता पावली
गेला धीर असाच चेपत पुढें, तों पौर्णिमा पातली ॥४५॥

३

वसंततिलका.

संकेत त्या दिवशिंचा पुरवावयातें,
घाई निघे करुनि तो विधु यावयातें;
तों सूर्य पश्चिमदिशेस समोर ठेला
टाकूनियां कर नदीवरि तो रतेला ॥ ४६ ॥

१ हत्ती. २ चपल मृगाचा (मृग नक्षत्र किंवा हरीण.) ३ व्याध तारा किंवा शिकारी. ४ किंचित शब्दानें थोडा प्रकाश भासतो व हें कारण चंद्रास भ्यावयास योग्य आहे. ५ चंद्रानें. ६ गोड रसाला. ७ पौर्णिमेच्या दिवशीं सूर्य असतांनाच चंद्र उगवतो. ८ हात किंवा किरण.

चामर.

सूर्य देखुनीहि नेहमींपरी न घाबरे
 “आपणास पाहिलें कुणी न, हें असे बरें”
 पाहुं दे लपून जात ही कितीक साहसी;
 प्रेम एकवार दाखवोनि वागते कशी ॥ ४७ ॥

पंचचामर.

हसून एकवेळ, नेत्र फेंकिते दुजावरी
 तिजास मोहुनी निशंक, कोणिही धरी करीं.
 अनंगपाश घालुनी नरांस अंध, साहसें
 प्रमोद मानिती बघून, लोक त्यां कसा हसे ॥ ४८ ॥
 कटाक्ष फेंकुनी विदारिती मनस्थ शांतता,
 ग्रहष्ट मानवां बघून पाठिलांगिं हिंडतां;
 छलेन हांसती यथेच्छ पाहुनी तयांकडे,
 मनाविरुद्ध वागतां करीति तोंड वांकडे ॥ ४९ ॥

चामर.

काय गोड भाषणें इनें मलाहि वंचिलें.
 दुष्कृतीमुळें मनास आज फार शिक्षिलें;
 अश्रु नेत्रिं पाहुनी दया फुटे मदंतरीं;
 ‘तूजपासुनी मला तुझेंच कृत्य अंतरीं’ ॥ ५० ॥
 आर्जवा करोनि फार, चित्त सर्व चोरिलें;
 मंद हास्य दाखवोनि, भान पूर्ण हारिलें.
 पाहुनी तदंगवक्रतेस वक्र हें मन,
 जाहलें; करील थक का कदर्य हेम न! ॥ ५१ ॥

औपच्छंदसिक.

तवनीं नवनीत ठेवियेलें

१ नदी वांकड्या वांकड्या रस्त्यानें जातेच. २ चिक्कु मनुष्य. ३ सोनें.
 ४ तापलेलें भांडें ही व पुढील कविता चंद्रानें नदीवर कां प्रीति केली हें
 दाखवितात. विस्तवाजवळ लोणी, शयनावर स्त्रीपुरुष, चंद्रकिरणांत पद्म
 ज्याप्रमाणें वितळतात त्याप्रमाणें.

शयनीं रमणीसवें निजेलें.
 नवनीत न काय आर्द्र होई ?
 मन भान न राहतांहि जाई. ॥ ५२ ॥
 रवि थोरविनें प्रकाश देतां
 कत्रिलोक विलोल-चित्त होतां
 न फुटेल मिटेल पद्म-कार्य ?
 कविता कवि तो ग्रथी न काय ? ॥ ५३ ॥
 सुवसंत पसंत काल येतां
 वनही वनितांस मोद देतां
 कलिका अँलि कां न चाखतील ?
 कर तामरसांत माखतील ॥ ५४ ॥
 पवनीं कवनीं निबद्ध-चित्त—
 भ्रमरां करताल सूर देत,
 रुचिरा, सुचिर, स्वना श्रवोनी
 मन जाय न काय तें निवोनी ॥ ५५ ॥
 विरहें न रहात गालिं लाली,
 परिपांडु परि प्रतापशाली;
 नर मोहुनि मानसा विकार
 करिती, जरि तीहि दुःखि फार ॥ ५६ ॥

द्रुतविलंबित.

जरि नरांस न राहववे घटी
 प्रियतमेविण ती बहु दुर्घटी;
 परि न तो करितो सुविचार हा
 त्यजुनि पतिस दुष्ट फिरे पहा ॥ ५७ ॥
 स्मरुनि दुःख तिचें, विकलांग ती
 करिं धरीलि; नसे विकलां गती

१ देह. २ भ्रमर. ३ पुष्कळ वेळ. ४ निस्तेज. ५ जर नरांस राहवत
 नाही तर स्त्रियांस कसे राहवेल. यासाठीं तिची कीव करून.

सबल जे नर त्यांविण, जाणुन
कृति अशी करण्या सजलें मन ॥ ५८ ॥

आर्या.

रसिकजन शिरोमणि मी हें रत्नहि सुंदरांत सुंदरसें;
स्नान न तद्रसिं घ्यावें? उद्यानीं मधुप जेविं कुंदरसें ॥ ५९ ॥
हा न्याय लावुनी नर सांगा कीं काय मी चुकी केली?
रतियोग्य सुंदरी ही, पाहुनि दुःखार्त करिं धरीयेली ॥ ६० ॥

शार्दूलविक्रीडित.

अंगें कोमलशा तिच्या मम मना केलें दया-कोमल,
गाल क्वांत बघूनि मद्धृदय हें झालेंच शोकाकुल.
डोळे खोल परी गभीर विवरा केलें कटाक्षें तिच्या;
दुःखें विव्हल पाहुनी विसरलों मार्गास मी नीतिच्या ॥ ६१ ॥
दुःखार्तावन हेंच तत्व समयीं डोळ्यापुढें ठेविलें
लोकांचा अपवाद साहुनि सुखें हें मौन आसेविलें.
नाहीं बाळगिली मुळीं स्वमनिं मी दुष्पापपुण्यक्षिती,
न्यायी लोकहि वेळ पाहुनि सुखें न्यायास दुर्लक्षिती ॥ ६२ ॥

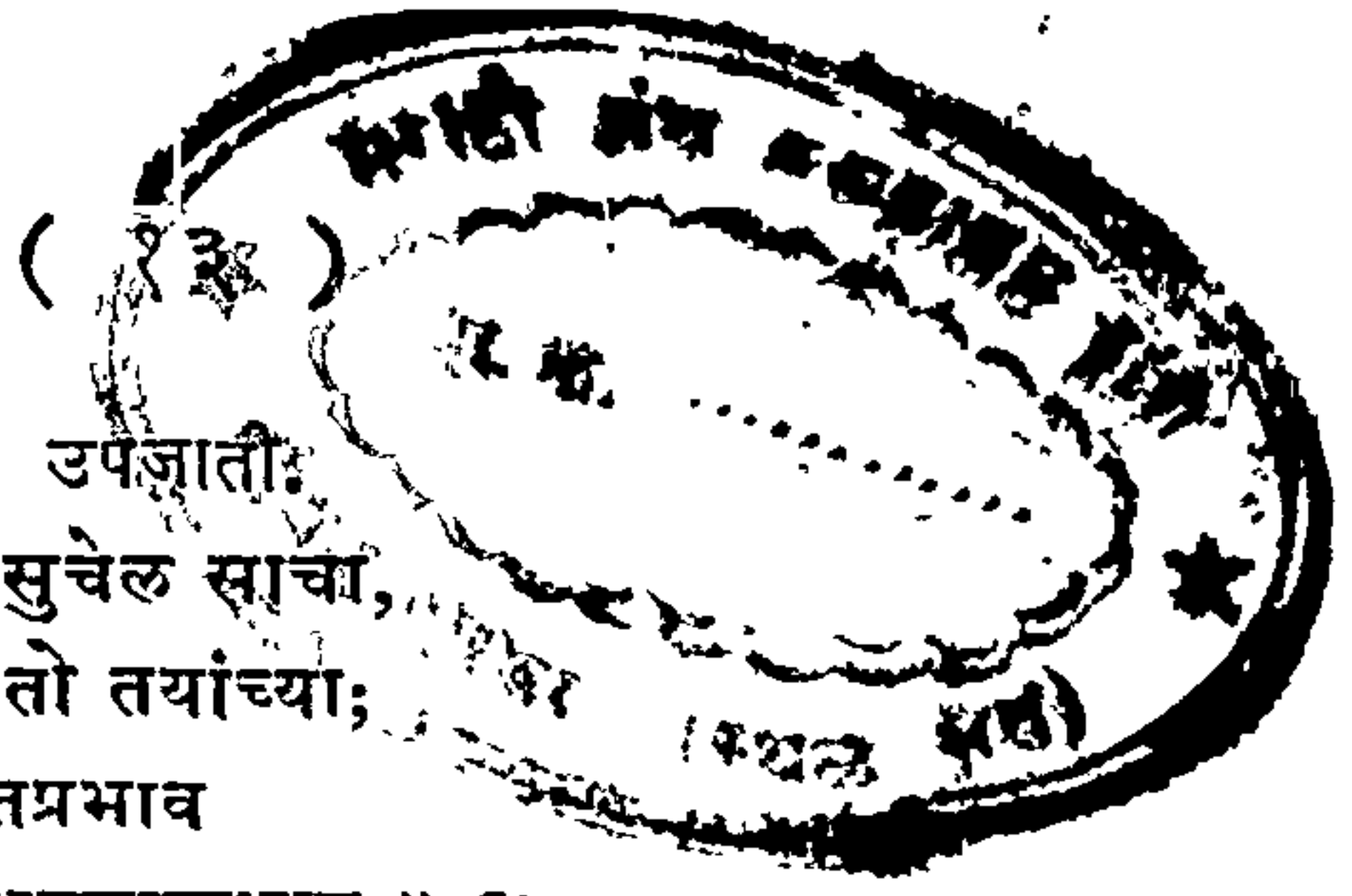
पृथ्वी.

कृतघ्न परि होवुनी ठकविलें मला चांगलें.
न दुष्ट सुधरे तयासह जरी कसें वागलें.
करील उपकार तो अनुपकारिसा वाटतो.
न भाव मुळचा कशाहि समयीं विपर्यासतो ॥ ६३ ॥

पंचचामर.

प्रणयरज्जुबंधनांत बद्ध या द्वयाप्रती
सुखांत मोड घालुनी न ताप योग्य सांप्रती;
सुनीलवर्ण शाल पांघरोनि गुप्त रीतिनें
निरूपितों विमोहिलें मला कसें तरी तिनें ॥ ६४ ॥

उपजाती:

नीलांबरीं नील सुचेल साचा,
येईल दृष्टीस न तो तयांच्या;
ह्मणून तें अंतरितप्रभाव
निर्लक्षितो मी अबलास्वभाव ॥ ६५ ॥

पृथ्वी.

असें स्वमनिं कल्पुनी विधु करांत मेघा धरी,
मुखावरुनि ओढिला झिरझिरीत शेल्यापरी;
“ह्मणोत जन कीं मला वदन कृष्ण हें जाहलें.
प्रिये, न, चुकलों, खुळे, तव कटाक्ष हे भोंवले ॥ ६६ ॥
निशंक करण्या मन प्रणयपात्रलाभास्तव
सहीन सगळें, हसो जन मला, करो वा स्तव”;
तटस्थ मन होउनी विधुपरी, अहो वाचक,
करा श्रवण संशयोद्भव कसा मना जाचक ॥ ६७ ॥

द्रुतविलंबित.

तिज तसां अपमान न साहुनी
न कुणि रक्षणकारहि पाहुनी
कर तिनें झिटकारुनि टाकिला
न रतिनें हृदया द्रव फूटला ॥ ६८ ॥
नयन रक्त करून रवीकडे
“फुकट कां मशिं आणिसि सांकडें ?
तुजसि मी मम चित्त न वाहिलें”
ह्मणुनि अर्थपरिप्लुत पाहिलें ॥ ६९ ॥
क्षणभरी गतमांस कटीवरी
पडुनि कंदुकवत् उफळे वरी;

१ असे मेघ वसंताचे शेवटीं चुकून कधीं कधीं येतात. २ नदीस.
३ मृग्यांचे करस्पर्शाचा. ४ सूर्यास्ताचे वेळीं खोलांतून किरण एकदम
उंचवट्यावर जातात. ५ संध्याकाळच्या सूर्यकिरणांनीं.

खर न भानु; नभा नुरवि प्रभा;
मिडुनि लोचन अल्पविली विभा. ॥ ७० ॥
क्षितिज सोडुनि तो रवि चालला,
अहित-मुक्त-नदीसहि जाहला
बहुत मोद मनीं, नभिं चंद्रमा
प्रकटुनी वदला “करिं गे क्षमा” ॥ ७१ ॥

वसंततिलका.

त्यानें करुनि रमणी-चरणावपात,
येऊन अश्रुजल फारचि लोचनांत
बोले “मनीं अनृत संशय पातला जो,
तैं दैवहीन बहु मी मम चित्त लाजो.” ॥ ७२ ॥
होतांच चंद्रकरदर्शन तीं सुखावे;
तद्देह-ताप सहसाहि विनाश पावे.
पाहोनि हास्ययुत तद्ददनारविंद,
संधी कशी विफल ही दवडील चंद्र ॥ ७३ ॥

भुजंगप्रयात.

अवघ्राणुनी मस्तका लाडकीचे,
वदे भाव तो सर्व तीतें मनींचे,
तयां अंतरीं संचरे काम फार
पुढें चालला इष्ट त्यांचा विहार ॥ ७४ ॥

पौर्णिमेचा दिवस.

४

शिखरिणी.

सख्या प्रातःकालीं उपवनिं सुमांच्या अवचया
कराया आनंदें मिळुनिहि निघाल्या सुविनया;

१ (शत्रु नव्हे) पण हितकारकही नव्हे त्यापासून. २ सूर्य गेल्यावर
चंद्राचें तेज वाढतें. ३ खोटा. ४ पौर्णिमेचे रात्रीं हें नदीपात्र फारच
सुरेख दिसतें. ५ वेंचणें (नाम).

तयां एकाएकीं, विमल रजनी, चंद्रकिरणीं
 स्मरे, भ्याल्या चित्तीं कुपित रमणी होय ह्यणुनी ॥ ७५ ॥
 “अगे, बाई कुंदे स्मरण तुजला गे नच कसें ?
 असे रांका आजी, शशधर नभीं पूर्ण विलसे.
 विलासी लोकांतें प्रियकर गडे, गे, दिवस हा.
 प्रियेसंगें स्वामी सकल रजनी घालवि पहा ॥ ७६ ॥
 धनी, क्रीडेसाठीं सखि, न कुसुमें राखिलि जरी
 कसा येई क्रोधा मनिं समज; जाऊं चल घरीं.
 शशी दोघांतेंही प्रियकर, तसा तत्सुहृद हा
 असे पर्यायानें मदन; दिन हा उत्सव महा ॥ ७७ ॥
 फुलांचे गुंफाया मुळिच नलगे शेखर अतां,
 करूं सायंकाळीं, सरस रुचती फार वनितां;
 चला क्रीडायाची करूं सकल साहित्यरचना
 विहारा स्वेच्छेनें करुत वदतां चारु वचना” ॥ ७८ ॥

शादूलविक्रीडित.

स्वेदांचे परिमार्जनार्थ, न रतिव्याकृष्टलक्ष प्रिय
 व्हावा, त्रासुनियां वसंतजनितें तापें असा संशय
 कामार्ता, रजनीशचारुवदना, येवोनि कान्ता मनीं;
 अंगीं लेवविण्या उगाळित उटी ही चंदनाची कुणी ॥ ७९ ॥
 वेधावें कुसुमायुधें, परिमलस्वादास चाखोनियां,
 वेगानें प्रियकांतमानस; कुणी या कारणानें स्त्रिया
 जाती, जाइ, जुई, गुलाब, बकुलेत्यादि प्रसूनें नवीं

१ तृतीया विभक्ती. किरणांनीं. २ पौर्णिमा. ३ हार. ४ पदार्थांची
 तयारी. ५ घामाचे. ही व पुढील सात आठ कवितांत रात्रीसाठीं चाललेल्या
 स्त्रियांचे तयारीचे, काव्यदृष्टीनें सकारण, वर्णन केले आहे. ६ रतीपासून
 गेले आहे लक्ष ज्याचें असा. ७ हें विशेषण, ती इतकी उत्सुक असल्यामुळे
 पहिल्या ओळीतील तिचे विचार सुचवितात. ८ चंद्राप्रमाणें सुंदर मुखाची.

माला गुंफिति घेउनी रुचिरशा, हस्तं न जो मानवी ॥८०॥
 आर्यस्त्रीस पती सदाहि जगतीं आदित्यसे भासती,
 तत्सेवा करुनीच मोक्ष मिळतो ऐसें सती मानिती;
 पूजेचें भरती कुणी सकल हें साहित्य पात्रांतरीं,
 कीं निष्काम करो मना; पुजुनि जो संतुष्टसा अंतरीं ॥ ८१ ॥
 आहे हस्त-सर्वणता ह्यणुनियां जो रुयंगुली शोभवी;
 ज्यां आरक्तनखप्रभापरिवृता नीपापरी भासवी
 कामोद्दीपकसा सुगंध पसरी खातांच जो मंदिरां
 कोणी हा तरुणी त्रयोदशगुणी तांबूल वामा करी ॥ ८२ ॥
 “शिखी विपुल आपुला पसरितो पिसारा जिथें
 गमो उपवनांत मी रमतसें” प्रियातें “तिथें”
 ह्यणून गजरे कुणी करिति घालण्या सुंदरी
 विबंधनविसर्पणीं, रुचिर केशपाशांतरीं ॥ ८३ ॥

वसंततिलका.

स्थूलीं नितंबपद या स्पर्शकेलिसौलीं
 भर्ता यथेच्छ विहरो, प्रिय भाग्यशाली
 तत्पुष्पगंधमुदितांतर होवुनीयां;
 कोणी प्रसूनरसना रचिते रमाया ॥ ८४ ॥

शिखरिणी.

दिवां निद्रा घेतां रजनिसमयीं बाल उठुनी,
 विहारातें यावें किमपि न मधें विघ्न ह्यणुनी;

१ तो हात इतका सुंदर कीं एखाद्या रंभेचा वाटे. मानवी नव्हता.
 २ देवांप्रमाणें. ३ (देव ह्यणून) इच्छारहित (मुक्तीस योग्य) व (पती
 ह्यणून) संभोगाची इच्छा पूर्ण झाली आहे अशी. ४ विड्याचे पानांचा
 रंग हाताप्रमाणें पिवळा असतो. ५ हातास. दोटें या पाकळ्या वर नखांची
 लाली व मधील पिवळा गर्भ विडा ह्यणून नीपाचें फूल. ६ गांठ सोडिल्या
 मुळें पसरलेले. ७ भव्य अशा. ८ मदनाच्या क्रीडापर्वतावर. ९ फुलांची
 मेखला. १० दिवसास.

कुणी स्वापत्यातें रमवि कथुनी खेळहि नवे,
तया, होतां निद्रावश ह्यर्णति गाणें मधुरवें ॥ ८५ ॥

शार्दूलविक्रीडित.

“सम्मेलून सुवास मत्त-ललना-श्वासामधें तिक्तशा,
कान्तेच्या सुकपोलगंडसुरसा आस्वादितां मानसा
व्हावा कामविकार सत्वर,” अशा आशेंत “भर्त्याचिया”
कोणी केतकपत्रभूपण करी कर्णांत घालावया ॥ ८६ ॥

पृथ्वी.

“सुमंजुल विराव कीं श्रवुनि नूपुरांचा निज
युवांतरिंहि नाद, हा स्मर करो सुसंभोगज”
ह्यणून चरणोत्पला करित नूपुरें घालुनी
सुशोभित; सहाय्य तींहि करिती गतीखेलनीं ॥ ८७ ॥

शार्दूलविक्रीडित.

सायंकाल न पातला तंव मनीं सोत्कंठ जी फारची,
वह्नीकोमलपल्लवांसह कुणी स्त्री पुष्पशय्या रची
तत्संपर्कसुगंध, शीत पवनें कीं मंदसें वाहुनी
न्यावें ग्रीष्मनिदाघवर्धित रतिक्लेशांस संहारुनी ॥ ८८ ॥

५

शिखरिणी.

अशीं क्रीडेसाठीं बहुविध विहारोपकरणें
करी, सेवायातें रमणसह ती चंद्रकिरणें;
शरीरीं उत्साहें सकलहि अलंकार विखरी,
यथास्थानीं लेई रुचिरतर वस्त्रें भरजरी ॥ ८९ ॥

---

१ गाणें ह्यणणें किवा गोष्ठी सांगणें हें जसें झोंप आणण्यास तसेंच
झोंप घालविण्यासही उपयोगांत आणितात. २ मधुर. ३ कान व नाक
जवळ असतात ह्यणून केतकीपत्राचा सुवास श्वासामधें मिळून, दोहोंमधील
गालाचें चुंबन घेत असतां भर्त्यास मिळणारच. ४ जनित. ५ उन्हाळ्याचे
उष्णतेनें वाढलेल्या.

‘न कीं किंचिद्दोषं, रमण, असमाधान अपुल्या
मनीं पावावा, ही क्षम धरुनियां आस सतिला;
गवाक्षीं ती राहे बघत पतिमार्गा, रत उभी
विलासी टीकेतें पथिक करिती, ती परि न भी ॥ ९० ॥

उपेंद्रवज्रा.

विलासिनीचे मदनार्त बाण-
कटाक्ष जावे हृदयीं भरून;
ह्यणून तत्त्वष्टिस वेधण्याचे
प्रयत्न केले सविलास साचे ॥ ९१ ॥

कुणी पदें टाकित मंद मंद
निरूपितो मार्ग जणूं मदांध
सकिंचिदाकुंचन लोचनानें
पहात चाले जडशा मनानें ॥ ९२ ॥

उर्वरार्त किंवा झट चालवेना,
उपाय ती यास्तव सोडवेना,
फिरे, पुढें जाइ पहात मार्गें,
असें तिचें वेड तयास लागे ॥ ९३ ॥

पडेल तन्मंजुल शब्द कार्णीं
ह्यणून कोणी पुढच्या दुकार्णीं
उभा; ऋयातें जणुं तो कराया;
सुदृष्टिपातां बहु आदराया ॥ ९४ ॥

वर्णिगजना भाव पुसे मधून,
मधून मार्गें बघतो वळून,
पुढें उठेना पद जावयाला;
भ्रमिष्ट तो वाटतसे जनाला ॥ ९५ ॥

१ आषक. २ हा एक शब्द आहे. ३ येथपासून तिला पाहून
रस्त्यांतील विलासी लोकांनीं केलेल्या चेष्टा वर्णिल्या आहेत. ४ वेडा किंवा
काममदानें उन्मत्त. ५ ताप किंवा मदनसंताप त्यानें व्याकुल. ६ वाण्याला.

मित्रासवें गोष्टिपरायणानें,
पथांत राहून उभें दुजानें
उपानहीं टाकुनि, हस्तपाश
उरःस्थलीं सोडित सावकाश ॥ ९६ ॥
वदे मुखें त्याशिं, मनें तिच्याशीं
“सखे, न कां येशिल बाहुपार्शी ?
इथें तुला ठेविन यापरी मी
लतेस जेवीं सहकार कामी” ॥ ९७ ॥
‘सुचेल मातें मुळिं गे, न खाणें’
रजःकर्णीं रेखुनियां नखानें,
विरक्तशा, दावि असें तिला कीं
‘तुझाच मी प्रेमरसांत माखीं’ ॥ ९८ ॥
चेष्टांस त्या पाहुनि लक्ष गेलें,
तिनें वयस्यासहि वेधियेलें.
विनोद केला पुढिलप्रमाणें
मनावरोधा करुनी यमानें, ॥ ९९ ॥
‘सुखांत दुःखांतहि मित्र एक’
असे जर्गीं या वदती अनेक.
परी मनें देह सुखांत वाहे,
न मित्र तूझे स्मरणांत राहे ॥ १०० ॥
न हें तुला योग्य गृहीं चलावें,
सुमार्ग सोडूनि कधीं न जावें.”
“पुरे करावा उपदेश आतां,
असे मला ठाउक तत्वचिंता”
वदे तिरस्कारुनि उत्तरातें;

१ गोष्टी करण्यांत गुंतला आहे अशानें. २ जोड्यांस. ३ आत्रवृक्ष.
४ (ज्याचेजवळ बोलत होता त्या) मित्रास. ५ निरोधानें, आवरून.
६ मनोराज्यानें.

मनस्थं हेतू कळला द्वयार्ते— ॥ १०१ ॥

उपजाती.

दुकूलवस्त्रा मृदु पेहरून
घालोनियां अंगरखा वरून;
आपाद शुभ्रांशुक, लाल जोडा
करांत घेवोनिहि काष्टखंडा ॥ १०२ ॥

उपेद्रवज्रा.

युवा मदे रक्त विलोचनांनीं,
सदर्प—चारासहि आचरोनी;
बघे उभी राहियली गवाक्षीं,
कृपा तिची नम्रपणे अपेक्षी ॥ १०३ ॥

उपजाती.

अधोगंता दृष्टि कटाक्षयोगें,
मलूनशी सुंदरताप्रयोगें;
लीलेंत जी ताडि समीरणांस
यष्टीस अंशीं भ्रमवी विलास ॥ १०४ ॥
पदार्थ जो हारपला क्षणा या
दुजा उभा त्यास निरीक्षणार्थां;
अन्वेषणाचें मिप आचरून
चांचल्य दावी वरती बघून ॥ १०५ ॥

वसंततिलका.

अश्वप्रचोदनरुचि प्रभु, सेवकास
मागेंच बैसवुनि हांकितसे रथास,

१ मनांतील (कीं दोघांचेही लक्ष तिचेवर बसलें आहे). २ रेशमी वस्त्रास. ३ पायघोळ. ४ पांढरें स्वच्छ धोतर. ५ फिरायची काठी. ६ छाती वर काढून. ७ तो इतका गर्विष्ठ पण त्याची अशी स्थिती झाली. ८ सौंदर्य (हेंच अस्त्र) त्याचे प्रयोगानें. ९ वायूस. १० शोधण्याकरितां. ११ घोडा हांकण्याची स्वतः आवड असलेला.

रश्मि स्वयें धरुनि वामकरें; परानें
 दीर्घ प्रतोद^१ चमकावित जाय मानें ॥ १०६ ॥
 जों सुंदरी नयनगोचर ती जहाली,
 वेगें प्रतोद पडला उलटून खालीं;
 हस्तग्रह क्षणभरी श्लथसा^२ जहाला
 तों अश्व शीघ्र-गति-धौरितकें निघाला ॥ १०७ ॥
 'ही' आपुली बघुनियां कृति तुष्ट व्हावें,
 दाक्षिण्य^३ आत्मगत सुंदरिला दिसावें;
 वाजीस यास्तव तयें झट आवरीला,
 कीं कल्पना करित 'भाव तिचा वरीला' ॥ १०८ ॥
 स्वामी मनोगतविचक्षण, आणण्याला
 भृत्य प्रतोद जंव तो उतरोनि गेला.
 केला उभा रथ तिच्यावरि पूर्ण दृष्टि
 लावी; न ती परत पाहि ह्मणून कष्टी ॥ १०९ ॥
 मुग्धत्व-यौवनदशांतरिं जो विकासे,
 शृंगारभाविं अनभिज्ञ युवास भासे
 कीं "तीस पाहुनिच उद्भवला नितांत
 कैसा अकस्मित विकार नवा मनांत" ॥ ११० ॥
 किंचित्-विभिन्नदलं तामरसांतरांत
 हस्त प्रसारुनि, पदा करि चंद्र कांत;
 प्रम-प्रवाह-कर टाकि पुढें शुभांगी,

१ चावूक. २ मानानें. ३ ढिला. ४ जलद अशी दुडकी चाल, तिने.
 ५ ही कृति ह्मणणे घोड्यास आवरण्याची. ६ स्त्रीप्रेम. ७ स्वामीचा
 आशय (तिचेवर गेलेलें लक्ष) जाणण्यांत तरवेज— याच कारणानें तो
 लांब गेला. ८ चाकर. ९ लहान मूलही नव्हे व तरुणही नव्हे. १० थोडे
 पण पूर्णपणें विकास न पावलेल्या (मध्यम वयांतील पुरुषाप्रमाणें.)
 ११ कमलांत (पुरुषाचे हृदयांत.) १२ किरणरूप हात. १३ सुंदर (इकडे
 ही सुंदरी).

पश्चात् शिरे हृदयिं तं शतशं विभागी ॥ १११ ॥

अश्मांस लागुनि पदांगुलि, दुःख झालें
याचेपरी मिष करून पुढें न चाले;

आभुग्नशीर्ष, पद एक करे धरून

मानी कृतार्थ वरि सुंदरिला बघून ॥ ११२ ॥

अश्मन्, तुझ्यासम जर्गीं जड वस्तु पाहीं
कामांस योग्य समयीं अनुकूल होई.

माझेवरी बहुत रे, उपकार झाला;

येवोत कष्ट तव शेवटिं हे फळाळा ॥ ११३ ॥

कीं जाहली किमपि वस्तु पथांत नष्ट,

अन्वेपणार्थ फिरतो दुसरा भ्रमिष्ट;

पाही इथें, नयन लावि पुन्हा गवाक्षीं,

नारी-कटाक्ष-फल उत्सुक तो अपेक्षी ॥ ११४ ॥

नेलें कुणीं हृदय चोरुनि सत्य होतें,

सर्वत्र तो फिरतसे बघण्यास त्यातें:

येवोनि संशय मनीं जणुं सुंदरीनें

तें हारिलें ह्यणुनि पाहि तिला भ्रमानें ॥ ११५ ॥

सर्वांगसुंदर युवा, परिधान रम्य

लेवोनि आक्रमण मार्ग करीत सौम्य,

होता परी विकल एक पदीं ह्यणून

सभ्रांत चारु वनिता सहसा बघून. ॥ ११६ ॥

उपजाती.

न दोष तीतें अपुला दिसावा,

१ पूर्णपणें. (कमलाच्या शंभरही पाकळ्यांस.) २ डोकें वांकवून.
३ कार्यास किंवा कामेच्छेस. ४ ती सुंदरी प्राप्त होवो हा भाव. ५ पोपाक.
६ शांत. ७ लंगडा. ८ बावरलेला. अशी स्थिती खरा रसिक आहे त्याची
होते. आपला दोष कुणास दिसूं नये त्यांतही प्रेम पात्रास तर नयेच, असे
त्यास वाटत असतें.

राहे पथीं घेत उभा विसावा
 तो नक्तकें स्वेदजैलार्द्र भाळ
 पुसोनि आरक्त करी विशाल ॥ ११७ ॥
 मंदील पेहेरुनि उत्तमांगीं
 तदंचलां सोडुनि पृष्ठभागीं,
 युवा हयारूढ पथांत जाई,
 अपांगदृष्टी वर तीस पाही ॥ ११८ ॥
 लगाम त्यानें झट आवरीला
 अश्वाचिंआ गत्यवरोध केला
 सव्रीड पाही नयनाभिरामा
 विचेष्टितें दर्शवितो स्वकामा ॥ ११९ ॥

वसंततिलका.

राहे उभा उचलुनी हय अग्रपाद,
 ग्रीवां करी प्रवर्ण, होवु करप्रसाद,
 न्यूनी करून तनु हेपत हर्षभारें;
 स्वामीस दावि अनुराग अशा प्रकारें ॥ १२० ॥
 झाला विषण्ण मनिं प्रत्यपरांग नाहीं
 त्या सुंदरीकडुन, दोष विधीस देई.
 क्रोधांत तो तुरग-कुक्षित देइ टांच
 चेंहूपरी उफळला पद लागतांच;
 कर्तृत्व दावुनि सखीहृदया हराया
 वायां निघे कसब दावुनि सर्व जाया ॥ १२१ ॥
 वार्ता शुभा, कुशल, मित्र परस्परांस
 आले सुहृद्भवनिं ते समजावयास;
 झाल्यावरी सकल कार्य गृहा निघाले,

१ हातरुमालानें. २ घामाने ओलें. ३ डोक्यावर. ४ पदर. ५ घोड्याचा
 ६ घोडा. ७ मान. ८ उंच व बाकदार. ९ धन्याचें थोपटणें. १० प्रीती
 किंवा स्त्रीकडे लक्ष गेल्यावद्दल सहानुभूती. ११ उलट प्रेम.

ती होउनी नयनगोचर आर्त झाले ॥ १२२ ॥

अन्योन्यभाव समजावुनि एकमेकां,

नेत्रच्छेदं खुणवित्ती त्यजुनी विवेका;

टाळी करावरि, दिसे वदनीं सुहास्य

‘या धन्य धन्य, सखिचें करि, तोच दास्य’ ॥ १२३ ॥

घेऊनियां रथिं निघे प्रिय लाडकीसी

मोदें विहार करण्या दुसरा विलासी;

कान्तेसवें चटुलभाषणतत्परानें

आलोकिलें समय साधुनि तीस त्यानें ॥ १२४ ॥

उपजाती.

वाळावया घाम विबंध केलें

वस्त्रास, तेणें गळिं हार हाले;

वातायनीं प्रेषित दृष्टि ठेवी

वस्त्रांचलें शीतल वायु सेवी ॥ १२५ ॥

होता दुजा तरुण सौर्धतलीं विलासी.

पाही, करी नयन सार्थ, नितंबिनीसी.

कामार्त होउनि विचेष्टित आचरीती,

हांसे परांस अवलंबुनि तीच रीति ॥ १२६ ॥

दृष्टी विशाल सखिच्या हरिणेक्षणांची,

वार्ताहि हास्ययुतशा, मधुरा, मुखाची,

कर्णीं चुकून तरि कीं अपुल्या पडावी,

नाना प्रयत्न जनतेस करुनि दावी ॥ १२७ ॥

उपजाती.

स्त्रीतें दुजा सस्पृह पाहतों मी

अपेक्षितों प्रेम तिचेंच कामी;

आडून हें पाहिले काय भार्या ।

१ विव्हल. २ स्त्री वरोवर असल्यामुळें वेळ साधूनच त्यास पहावें लागलें. ३ खिडकींत. ४ गच्चीवर.

वसंततिलका.

“कीं सर्व-लोक-नयनास्पद जाहलें मी,
निर्लज्ज कां न मज हे ह्यणतील कामी !
आहे कुलीन जन तोहि हसेल मातें
‘कांत-क्षणैक-विरहें चलचित्त होते’ ” ॥ १३८ ॥

इंद्रवज्रा.

स्त्री-सन्निकर्षा झट जावयाची •
इच्छा धरी वामन-मूर्ति साची;
मारी उडी तीस धरावयास;
पाही, सखी हास्य करूनि त्यास ॥ १३९ ॥

वसंततिलका.

देवीपरी चरण-भक्त-जनांसमोर
जी स्तब्ध राहिलि उभी न मनीं विकार;
पुण्यांश अल्प ह्यणुनी करिना कृपा ते
वेडा तरी सुदृढ-भक्तचि उद्धेरीते ॥ १४० ॥
स्कंधांतरीं विकट, सुंदर, गौरवर्ण,
राजीव-नेत्र, तनुकांति जशी सुवर्ण,
वक्षस्थलीं बहु विशाल, मनोज्ञ-वेश
आले किती तरुण दर्शन घ्यावयास ॥ १४१ ॥
केला प्रसाद नच त्यांवरि मानिनीनें,
दाक्षिण्य सर्व अवमानियलें सखीनें,
त्यातें परी मधुर हास्य करून दावी.
जें काजवा बघुनि पद्मिनि विस्तरावी ॥ १४२ ॥

इंद्रवज्रा.

मार्गप्रतीक्षा करितां अशी ते
आलक्षिला स्वप्रिय दृष्टिपातें;

१ यांत देवीची व या सतीची उपमा साधिली आहे. २ वेळाने उड्या मारून आपली प्रीति दर्शविली व तीस हसावयास लाविलें.

पाहनियां तन्मुख, त्या, विकासे;
सूर्यप्रभावे बिसिन प्रकाशे ॥ १४३ ॥

द्रुतविलंबित.

उठुनियां पदरा सरसाविते
तनु^१-सुचेष्टित-कामरसा विते^२
मधुर हास्य तदा सुदती करी
अधरं वाम-करांगुलिनें धरी ॥ १४४ ॥

वसंततिलका.

येतां परी पति समीप विलासिनी ते
आणूनियां कृतक रोप तथा पहाते;
कीं काय घोर रमणें अपराध केला,
पाहूनि सह्य तिजसी नच तो जहाला ॥ १४५ ॥
हें देखुनी रमण तीस वदे “प्रिये, गे,
हस्तें प्रमाद घडला मम काय सांगें.
क्रोधें खुले अधिक त्वन्मुख-चारुता ही
हाही क्वचित् गुण असे ‘रुसणें स्त्रियांहीं’ ” ॥ १४६ ॥

पृथ्वी.

“ न येववत हो, तुह्यां त्यजुनि कार्य, एके दिनीं
जरा लवकरी गृहा, सरुनि लाडकी कामिनीं;
वसंत ऋतु, पौर्णिमा, सुचिरं वाट म्यां पाहिली;
रुचे प्रियसखी तुह्यां जरिहि काय हो भागली? ” ॥ १४७ ॥
“पुरे समजलों, इथें वसुनि मार्ग-वातायनी
मजा बघुनि फार तूं श्रमलिस प्रिये, कामिनी”
प्रियांसुगुणिं निश्चितांतर वदे विनोदें असें;
अधीर करपल्लवीं स्वतनु वाहण्या मानसें ॥ १४८ ॥

१ तनूच्या चेष्टा हाच कामरस त्यास. २ प्रगट करिते. ३ पुष्कर
वेळ. ४ वाटेवरील खिडकींत. ५ स्त्रीच्या चांगल्या वर्तणुकीबद्दल.

“अदोषहृदया, असा न, अनपेक्षितारोप हा
 प्रिये मजवरी असे विगतेशंक केला पहा”
 ह्यणून कमलांकुरापरि मनोज्ञ हस्तांजलि
 करोनि, भय-क्रातरा-मृगिपरी सती भासली ॥ १४९ ॥
 तिचें विफल दुःख पाहुनि तयें पुढें देखिला
 न भंत सखिचा; तिचे चरणिं देहही अर्पिला;
 “विनोद तुज ना कळे! करिं गडे, क्षमा या जना,
 अनंत अपराध विस्मरुनि, ऐक ही याचना” ॥ १५० ॥
 आर्या.

पुलकांकित तनु झाली, त्यातें करिं धरुनि मंदिरीं नेला;
 कांतासमागमाचा होता प्रियकरहि फारचि भुकेला ॥ १५१ ॥
 आरामपदीं बसवुनि, गेली अंतःपुरांत आणाया
 अल्प फलाहार; परी गेला क्षण वाटलें तथा वाया ॥ १५२ ॥
 उत्सुकमनें बघतसे वाट तिची जणुं सखी प्रवासगता,
 गमली त्यातें; सोडिलि तत्हृदयें क्षणभरांतही समता ॥ १५३ ॥
 मंदाक्रान्ता.

येणे जीचें पुढति कळलें पादनूपूरयोगें,
 औत्सुक्यानें प्रविशलि सखी मंदिरीं फार वेगें,
 रत्याकांक्षा पतिस रमणी दर्शवी अविकारें,
 स्थूला तीची जघन-पदवी, वांकली ऋडभारें, ॥ १५४ ॥
 अंकारूढा, रमणहृदयीं न्यस्तशीर्षा, अपेक्षी
 कंठाऽऽश्लेषा, ललितनयना, उन्मुखा, चुंबनासी;
 ‘आहे कान्त क्षुधित’ परि हें, प्रेमला ती सुजाया,
 एकाएकीं स्मरुनि, उठली अल्प आहार घाया ॥ १५५ ॥
 ती, आरक्ता कमलकलिका तेविं हस्तांजलीनें
 नाथा बोले “ मुखकमल हें म्लान झालें श्रमानें;

१ अतर्कित. (ती मनाशींच बोलत आहे.) २ निर्मल मनानें. ३ आंत
 आल्यावरोवर ती पतीस कशी दिसली तें चित्र. ४ स्तनांचे भारानें.
 ५ तिची उत्सुकता व प्रेम दाखविलें आहे.

आतां अल्प प्रथम करणें हा फलाऽऽहार बाई,
 तें जाहाल्याविण मम मना स्वास्थ्य येणार नाहीं.” ॥ १५६ ॥
 “ आधीं तूतें कथन करितों कीं ‘ न मी एकला गे,
 अर्धांगीच्याविण करिन; वा तूंही कांहीं न सांगें;’
 ये, ये तूंही श्रमलिस सखे, वाट पाहून माझी;
 संगें दोघें मधुर करुं ये हा फलाहार आजी” ॥ १५७ ॥

८

शिखरिणी.

शशी आला पूर्वेकडुनि इतुक्यामाजि वरतीं
 जणूं दृष्टि प्रेषी उदयगिरिमागून भवतीं
 पहाया गेला कीं ‘ रवि-रिपु निघोनी स्वभवनीं;’
 प्रतीची-दिग्भागीं परि विलसतां पाहि गगनीं ॥ १५८ ॥

मंदाक्रान्ता.

क्रीडाशीला तरुणरुचिरा बालिकेव प्रमोदें,
 विश्वश्रीनें रवि-शैशधरां कंदुकांतें विनोदें,
 सायंकाळीं, सकुतुक जगत्प्रांगणीं खेळण्यास
 मांडोनीयां वरि उडविलें झेलण्यातें, तयांस ॥ १५९ ॥

वसंततिलका.

होतेच तुंग उदयाचल, अस्तशैल
 पृथ्वीस कीं स्तनयुगापरि ते विशाल;
 ल्याली, तयांवरि जणूं सुविचित्रितास
 वृक्षावगुंठणिं हरिन्नव कंचुकीस ॥ १६० ॥
 क्रीडा करी प्रियकरासह ती विलासी;
 तोही प्रियाकुचतटावरि साभिलाषी,
 होवो प्रसन्न ह्यणुनी, जणुं, कामराशि
 फेंकी सलील शशिभास्कर-कंदुकांशीं ॥ १६१ ॥

१ पश्चिमदिशेला. ही व पुढील कविता, पौर्णिमेच्या दिवशीं सायंकाळीं समोरासमोर येणाऱ्या चंद्रसूर्यांचा देखावा वर्णन करितात. २ विश्वश्री हीच कोणी मुलगी. ३ सूर्यचंद्रांस. ४ वृक्षांचा दाट विस्तार या रूपांत. ५ हिरवी आणि नवी (कारण वसंतांत पालवी नवीन फुटते).

मंदाक्रान्ता.

नाना-वृक्षाऽऽकुलिं; मृदुलता-पुष्प-संकीर्ण-भागीं;
उत्तुंगाद्री, सुगह्न दन्या, यामुळें चित्ररंगीं;
मार्गाऽऽक्रांतीं; सजल तटिनी दीसती 'जें गभीर;
किंवा आले जगदुपवनीं हे कराया विहार ॥ १६२ ॥

भुजंगप्रयात.

धरांत-द्वयीं दीपगेहें शिवानें
नगाग्रांवरी लाविलीं सन्मनानें;
जयां पाहुनी दुःखसंसार-राशि
सुखानें तरावा जनें तन्निवासी ॥ १६३ ॥

शिखरिणी.

प्रतिस्पर्धीं किंवा प्रियकर-नदी-प्रेमविषयीं,
समोर क्रोधानें रिपु विनटले याच समयीं
लढाया; दुर्गाग्रीं सकल उपलादि प्रखरशीं
उभे घेवोनीयां, जवळि, शित्त शस्त्रां रविशशी ॥१६४॥

हरिणी.

तुमुळ करुनी संग्रामातें, परस्पर हे करीं
धरुनिहि बलात्कारें वेगें समार्कृषती; तरी

---

१ या कवितेंत जगास उपवनाची उपमा दिली व उपवनांत मार्ग, पाण्याचे पाट वगैरे पाहिजेत ते दाखविले. ही विभक्ती व पुढील विशेषणाची विभक्ती सप्तमी असून संबंध 'जगदुपवनीं' या शब्दाकडे आहे. २ पूर्ण. ३ अतिशय खोल. ४ ज्यांत. ५ पृथ्वीच्या दोन्ही टोंकांस (सर्व जगास दिसावें ह्मणून). ६ कल्याण करणाऱ्या शंकरानें. हा यमाचा अधिपती व यम हा चंद्रसूर्य हे कालमापक, ह्मणून त्यांचा अधिपती. ७ चंद्रसूर्याकडे पाहून आपलें आयुष्य कमी होतें हें जाणावें व पुण्य करावें. ८ धोंडे, दगड इत्यादि. ९ तीक्ष्ण. १० ओढिती.

द्वय अचल हैं; आरक्तों श्रमं बहु दोहिंचीं;
हरधृत-शशी, सूर्य दावी दिशा परि खालची ॥ १६५ ॥

पृथ्वी.

प्रचंडतनुसा, जणूं, गगनिं काल हा राक्षस
धरुनि अथवा करीं फिरवि दीर्घ बोथाटिस;
तदंतिं रवि चंद्र हे असति गोल दोहींकडे
अधःपतन पावतो रवि, सुधांशु उच्चैः चढे ॥ १६६ ॥

मंदाक्रान्ता.

उच्चःस्थानीं क्षणभरि उभे राहुनी कामदूत
ईशाजेतें रसिक, विषयाऽऽसक्त लोकांस देत
कीं “भोगावें रजनिसमया, पौर्णिमा आज आहे,
वेला येई पुनरपि अशी मासपर्यंत ना हे” ॥ १६७ ॥

चाले क्रीडा अविरत जिथें मुग्ध नागांगनांची
कामी कांतासहित, रुचिरोद्यानिं बिंबाधरांची;
आहे जेथें खचित दुसरा स्वर्ग, पाताल-लोका
पश्चात् गेला कथन करण्या, सूर्य आज्ञा विलोका ॥ १६८ ॥

शिखरिणी.

सुरेंद्राची प्राची, द्वितिय सुत, भार्या प्रसवली
सुपुत्रा चंद्रातें, ह्यणुनि रविनें वाट धरिली;

‘ जगत्साम्राज्याचा कलह करुनी भाग अपुला
शशी घेई ’ ऐसें समजुनि जणूं तो विरमला ॥ १६९ ॥

१ श्रमानें, (इथें अरुणप्रकाशानें) कारण एक नुकताच उगवत होता व दुसरा मावळत होता. २ हें विशेषण येथें घालण्याचें कारण, चंद्रास सूर्यापेक्षां विशेष महत्व यावें. ३ यांत कालास बोधाटी फिरविणाऱ्या राक्षसाची उपमा दिली. ४ (बोधाटीच्या टोंकाप्रमाणें रवि मावळत-खालीं जात-होता व चंद्र वर येत होता.) ५ पौर्णिमेच्या दिवशींच सूर्य, चंद्र असे समोर येतात. ह्यणून पौर्णिमेचा अधिपती मदन त्याचे हे दूत झाले. ६ ज्या दिवशीं इकडे पौर्णिमा त्याच दिवशीं खालीं ह्यणून हीच आज्ञा सांगण्यासाठीं. ७ पूर्वदिशा. ८ बंधू या नात्यानें.

इंद्र वा रविकिरणें प्रकाशमान
शोभे तो नरपतिला सुतासमान
पाहोनी विधुस सतेज, राज्यभार
देई कीं रजनिसुकाळिं एकवार ॥ १७० ॥

मंदाक्रान्ता.

कामाज्ञेचें कथन भुवनीं सर्व व्हावें ह्मणून
आकाशीं तो विलसत दुजा दूत कीं आजमान;
रत्याशेनें शिथिल-वसनां, चंद्र, ऱ्हीमूढचित्तां
कामार्तानां, मनुज-मिथुनां मार्ग दावी, प्रमत्तां ॥ १७१ ॥
विश्वश्री हा तिलक अथवा थंड लावोनि भाळा,
तत्तेजाचा स्वतनुवरती घालुनी शुभ्र शेला;
जाणोनी सुस्वरूप न बहू ती अलंकार लेई;
प्रकृत्या जें शुभं रुचिरता कृत्रिमें त्या न येई ॥ १७२ ॥
ज्या तद्रूपें चर्कित बघती सोडुनीयां स्वमाना;
भौत्सुक्यानें तरुणललना-लोचनीं पीयमाना;
मात्सर्यानें, दयित-विरहें पीडित-स्त्रीकटाक्षें
विद्धा वाटे प्रिय पतिस ही भेटण्या जात ऐसें ॥ १७३ ॥

१ यांत चंद्र सूर्य यांचा पुत्रपित्याचा संबंध दाखविला. पुत्रास तेज
पित्यापासून त्याप्रमाणें चंद्रास सूर्यापासून मिळतें ह्मणून तो पुत्र. २ पौर्णि-
मेच्या दिवशीं चंद्र स्पष्ट प्रकाशतो आणि राज्य करावें
सतेज व कर्ता पाहिजे. ३ येथपासून, सूर्य गेल्यावर
त्याचें वर्णन आहे. ४ दोघांनीं दोन टोकांस कथन आहे. मृगांक-चंद्र.
राहिला तेथेही (चंद्र वर चढून करणार). ५ स्त्रीपुरुषां
दिवशीं तारे थोडे असतात त्यास उद्देशून. ७ सुंदर आहे हे. ४ रात्रीं
असून तिचें अप्रतिम लावण्य पाहून. ९ कारण त्या गति. या कवितेंत
नटून थटून त्यांचे समोरून चाललेली पाहून स्त्रीस्वरूपाच्या बायका.
मत्सर उत्पन्न झाला.

संतापानें भ्रमित अथवा; इष्टसंगें सुखी वा;
दुःखी चित्तीं प्रणयि-विरहें; अंतरीं क्रुद्ध किंवा;
संसाराच्या, विविध नट हे, नाट्यशालांतरांत
दीपातें या रजनिसमयीं लावुनी खेळतात ॥ १७४ ॥
शृंगाराच्या, विविध दिसती कौतुकें जीं प्रयोगीं,
मोठ्या प्रेमें मंजपरि सभालोक ज्यांतेंहि भोगी,
त्यांची दासाकडुनि रुचिरा या कथा गे, वदावी
जो क्रीडा त्वच्चरणकमलीं इच्छितो, काव्यदेवि. ॥ १७५ ॥

९

शार्दूलविक्रीडित.

जेणें क्षाम-कपोलिं हस्त विरहें ठेवीयला म्लानसा,
गेली ध्यानपरंपरा ह्यणुनि जो अस्वस्थ, संभ्रांतसा
राहे सौधतलीं उभा, शशिवरी एकाग्र दृष्टी असे
वाटे नीरस-लोचनीं, विधुरसें आर्द्रांश्वरा, पीतसे ॥ १७६ ॥

शिखरिणी.

मनें शून्यप्रायें, नयनकमलांतें मिदुनियां
समाश्वासी वाटे प्रियजन-वियोगार्त-हृदया;
असे दुःखातें वा सकलहि सुखा कारण मन;
ह्यणोनी शून्यत्वा अणिति करुनी तन्नियमन ॥ १७७ ॥
सुखें दुःखें जाती खचित अतिभूर्मीप्रत जर्धीं
ये शून्यत्व क्षणभर; परी जें उदकधि

संसार हें नाटक, जग ही नाट्यशाला, त्यांत सुखी व
व चंद्र हा दिवा अशी उपमा साधिली आहे. २ वर
केलेले. ३ रात्रीची वेळच नाटकास उत्तम. ४ न्या
नांवाचे प्रयोगांतील (कारण हें काव्य शृंगारात्मक आहे
श्रवृत्तीनें. ६ गच्चीवर. ७ त्याचे डोळे कोरडे होते त्यांस
याकरितांच कीं काय. ८ शिखरास. ९ ज्याप्रमाणें.

(३७)

१०
पृथ्वी.

मृगांक-मणि-मंडिता; धवल-चंद्रिका-भूषिता;
नभीं कनक-तारका विलसती तदालंकृता;
मदें स्मरज, पीडिले जन त्यांस आश्वासन;
जगावरि खरी सुधा, ह्यणति, वर्षयित्री जन ॥ १८८ ॥

‘ सुतेज बघुनी प्रसन्न खग, वृक्षशाखांतुन
किल-ध्वनिस काढिती ’ करुनि हेंच संभाषण
जगत्रय विमोहिलें स्वतनु-चारुतेनें जिनें;
विचेष्टितहि दाखवोनि हरिलीं परांचीं मनें;
विशाल-तनु-कांतिनें, स्फुट सुरप्रभावा, खरी
जनां अखिल दाखवी; सकल गर्व त्यांचा हरी ॥ १८९ ॥

जिच्या रजनि-कीटक-स्वर-सुनूपुरांचा ध्वनी
विलासिजन-मानसा रत करी, अशी कामिनी
न मोद कवणास दे ? जरि धनाढ्य वा निर्धन,
विहार बघुनी इचे मुदित होतसे तन्मन ॥ १९० ॥

जरी भ्रुकुटि-नर्तन, स्वर-मनोज्ञता, हास्य वा,
मंरालगति-चेष्टितादिक विकार ज्यांना नवा,
सदाहि अनभिज्ञ ज्या स्मरविलास-रंगांमधें
कृपीवल-वधू हिला बघुनि तृप्त होती मुदें ॥ १९१ ॥

तिचे सहज लोचन स्फुरति हास्य ओष्टांवरी;
पंटांचल पुनःपुना मुरडुनी झणी सांवरी;
शिखार्पित सुकेतकीदल विदारण्या तन्नखें
कशीं सहज धावती; मधुर शब्द काढी मुखें ॥ १९२ ॥

१ येथपासून पौर्णिमा हीच कुणी स्त्री तिचें वर्णन आहे. मृगांक-चंद्र.
यांत तिचे अलंकार, चेष्टा, भाषण वगैरे सर्व आले आहे. २ स्पष्टपणें.
३ दैविकपणा, अमानुषत्व-कुणी साधी स्त्री नसून रंभा आहे हें. ४ रात्रीं
ओरडणारे किडे त्यांचा आवाज हींच नूपुरें त्यांचा. ५ हंसगति. या कवितेंत
शेतकऱ्यांच्या स्त्रिया कशा असतात तें वर्णिलें. ६ शेतकऱ्यांच्या बायका.
७ पदर. ८ ही शृंगाराची सहज क्रीडा आहे.

तिचे सकल येतसे अवयवांस आलस्य हि^१,
 गृहांगाणि वसे, वधे विमल बिंब एकाग्र ही;
 शरीर पुलकांकित, क्षणभरांत सस्वेदता,
 अनंग-लहरी मनीं उठति, भंगते शांतता. ॥ १९३ ॥
 तदा सरल^२ बालिका प्रिय-समागमेच्छा धरी
 पदं हलुच मंद टाकुनि शिरे गृहाभ्यंतरीं;
 कठोर दिनकृत्य जो करुनि, गाढसा झोंपला
 करी स्वपति जागृत; स्वमनिं तोहि संतोषला ॥१९४॥
 असं असुनि मन्मथांतरिं विचक्षणी लोक जे,
 ' विहार-विविधांमधें पट्टें ' उपाधि ही ज्यां सजे;
 असे धन-समृद्धता, विपुल खाद्यपेयें तशीं,
 तयांस ललना अशी भ्रमविणार नाहीं कशी ? ॥१९५॥

११

शार्दूलविक्रीडित.

लोकीं बंधु-तिरस्कृता; जगतिं या मांगल्य-भिन्ना तशी;
 कोणातें शुभ-दर्शना न कधिही दुर्देव-मूर्ती जशी;
 सारासार-विचार-युक्त नर जे तत्कूरता-सारक;
 पूर्णत्वे स्थिति बाणतां न हृदयीं, जी जाहली सांधक ॥१९६॥
 आहे सत्यचि उत्सवाभिरुचि जी लोकांस नैसर्गिक
 तीपासून हठात्^३ वियुक्तहृदया, राखावया लौकिक;
 देवानेंच^४ निसर्ग-सिद्ध दिधलीं तीं भूषणें टाकुन,
 दुःखव्याकुल-चित्त होउनि रडे, त्यागोनि संभाषण ॥ १९७ ॥

१ आणि. २ घामाघूम होणें (नाम). ३ शृंगाराचे डावपेंच माहीत नसणारी. ४ कामरसांत. ५ कुशल. ६ पदवी. ७ (१८७।१८८) वगैरे कवितांत वर्णिलेली. ८ मंगल गोष्टीस पारखी. ९ स्थिरपणा हा पूर्ण वैराग्यानें बाणतो. १० मुक्तीसाठीं तळमळणारी योगिनी-संसारापासून मुक्ति किंवा हे विलक्षण कायदे करणारे जन त्यांचे त्रासापासून मुक्ती. ११ इच्छे-विरुद्ध. १२ आपण होऊन.

भुजंगप्रयात.

मुखें बोलतां मंजुल प्रेमगीत,
पदें चालतां सर्वदा वीतचित्त,
गृहीं संचरे मंडनाऽलंकृता जी
सुखें संकटा संसृतीच्या न मोजी ॥ १९८ ॥
प्रकोष्ठांमधें बैसुनी जी पतीचे;
वदे हर्षभारें विचारां मनींचे;
करी राज्य राज्ञीपरी एकछत्र;
जिचें भूषवी त्यां सदा हृष्ट वक्त्र ॥ १९९ ॥
प्रकाशी जिचा त्यांस तारुण्यभार;
करोनी त्यां, हांसवीलें विहार;
अशी ही अभागी अनाथा जहाली
तिची प्राण-कीलां गमे कीं निर्माली ॥ २०० ॥
उदासीनता आज आली प्रकोष्ठां;
बसे तेथ चिंतामया मीलितोष्ठा;
रहाती तिथें गुप्त-वेषांत जीव
तयांसारखी निश्चल-प्राण-भाव ॥ २०१ ॥
जणूं भीतसे काढुनीयां स्वरातें,
तयांचा ध्वनी मागुती ऐकण्यातें;
प्रकोष्ठीं अशा मार्ग-वातायनीं ते
सुदीर्घा क्षपा एकली घालवीते ॥ २०२ ॥

मंदाक्रान्ता.

पंकें जैशी कलुषित, तमीं रत्नमाला पडावी;
ती नेणोनी, कुशल तरिही पारख्यानें त्यजावी;

---

१ खोलींत. २ त्या खोल्यांस. ३ प्रसन्नवदन.—ही तिची पूर्वीची स्थिति
वर्णिली आहे. ४ त्या खोल्यांस. ५ प्राणज्योत. ६ विझून गेली—ती प्रेता-
समान निस्तेज झाली. ७ पतिनिधनानंतर. ८ मृत पति वगैरे. ९ आपला
स्वर काढल्यावर (प्रतिध्वनी उठतो तो).

मुग्धा^१ बाला, रमण-विरहे^२ ही निराशा-निविष्टे^३
बैसे तेथे रजनि-समयीं एकली भ्रांतचित्त ॥ २०३ ॥
' पाही जातां, स्थित^४ पति शर्वा^५ऽऽधारिं, मार्गांत केव्हां,
घेतां जाती, विविध जन हे, पार्श्व-भागीं, विसावा. '
येती तीचे कितिक नयनांपूढती हे तरंग;
नेत्रांतें ती झट मिटितसे, साहिना दुःख-वेग ॥ २०४ ॥
आकाशीं जो विशद विलसे चंद्रमा हा दिसेना;
मार्गां क्रीडा करित फिरती लोक ते पाहवेना;
जाळी केव्हां, कळुनि न तिला, काम-शत्रु क्षणांत;
जागी लोळे शयनिं, मिटुनी लोचनां, सर्वरात्र ॥ २०५ ॥
सर्वांनां जो सुखद दिन हा पूर्णिमेचा वसंतीं,
जेव्हां नाना, मनुज-मिथुनें, इष्ट ते भोग घेती;
देई कैसा अपरिमित हा दुःख दीनेस तीस !
दैवें त्यक्ता अखिल जग हें शत्रु झालें सतीस ॥ २०६ ॥

१२

पृथ्वी.

सुधांशुकर-शीतल, प्रंकट, सौधभागावर
परस्पर-सहाय तें युगल पातलें नंतर ॥ २०७ ॥

शिखरिणी.

सुरा जी वासानें भ्रमवुनि मना तस करिते;
हरी तापातें जी, तिभिर नयनांचा शमविते;

१ सुंदर. या कवितेंत मातींत भरलेली व कोनाकोपन्यांत पडलेली अशी रत्नमाला व ही, निराशेनें पूर्ण व त्या भयाण खोलींत काळोखांत बसलेली सुंदर स्त्री यांचें सादृश्य वर्णिलें आहे. २ मग्न. ३ ठेविलेला. ४ तिरडीवर. ५ तिचे नवऱ्याचे मरणाबद्दल बेफिकीर. ६ येथपासून, मार्गे फराळ करण्याकरितां गेलेल्या जोडप्याचा विलास वर्णिला आहे.-चंद्र-किरणांनी थंड. ७ उघड्या. ८ एकमेकांच्या संगतीं. ९ या पुढील कवितांत पान-समारंभ वर्णिला आहे.

मती देवांचीही कलुषवि, तयां गुंग करुनी;
 मना देई शांती, श्रमजनित खेदांस हरुनी ॥ २०८ ॥
 प्रभावे आक्रान्ती त्रिभुवन अशी काम-रमणी
 रती ही, माधुर्ये स्वर्गत, भुलवीते नरमणि;
 तयांच्या हस्तानें, अनुभवितशी रंग फिरते;
 तनू आल्हादोनी हृदय-कमलातें उघडिते ॥ २०९ ॥
 कुणी ईचें फार स्तवनं करितां, लोलुप मनीं,
 तयातें ही नेई स्वपति-विधुच्या स्वर्ग-भवनीं;
 करी लोलापांग, प्रथमं तरुणाऽऽरक्त नयन;
 विकासी शृंगारा, करुनि इतरांचें नियमन;
 सुधा-माधुर्यानें निज-जन-मनीं माद विखरी,
 द्वयां स्वारस्यानें प्रणयि-जन-संगोत्सुक करी ॥ २१० ॥
 नखें आरक्ताकें, अधिकतर शोभा विलसते;
 र्धदंतर्यामीं तें विमल शशिकें बिंब दिसतें;
 अशां या मद्याचा चषक, करुनी कामनमना,
 अदृष्टांत^१भांगांगुलि मृदु करीं, घेइ ललना ॥ २११ ॥
 तयाशीं लीलेनें अधर-रस-संयोग करुनी,
 कर्षायें श्वासानें वरि मधुरताही विखरुनी,
 सखी स^२म्मेली भ्रू-विलसित-सुधा तन्मदसर्वें;
 अशा अर्पी पेया हसत-मुख, भर्त्यांस विनयें ॥ २१२ ॥

१ आपल्या. २ फार प्याली तर. ३ दारू चांदण्यांत पितात व तींत
 चंद्रबिंब दिसतें ह्मणून तो इचा पती ही आख्याइका आहे. ४ आकाशांत.
 दारू फार झाल्यावर त्यास वर वर जातो असें वाटतें. ५ आधींच लाल
 असलेले तरुणांचे डोळे. ६ इतर रसांचें. ७ स्त्रीपुरुषांस. ८ ज्यांत (ज्या
 दाखत). ९ कारण ते उघड्या गच्चीवर बसले होते. १० मार्गे वर्णन
 केलेल्या. ११ ज्या (हाताचे) बोटांतील अंतर दिसत नव्हतें इतके ते
 मांसल होते (हें सौंदर्याचें लक्षण). १२ सुवासिक. १३ ज्या वेळीं, तिनें तो
 तोंडास लाविला तेव्हां. १४ (देतां देतां) कटाक्ष फेंकून.

तया हस्तै दत्त ग्रहण करुनी एकहि तिनें,
 ' जणूं अन्योन्यांचा प्रणयरस चाखोनि रतिनें; '
 गळां प्रेमें बाहूंसह कुसुम-हारार्पण करी.
 सरोमांचे बांधी रुचिर गजरे सुंदर करीं ॥ २१३ ॥
 सुमांचा जें अर्पी, प्रियकर-गळां, हार वनिता
 परिष्वंगानंद प्रिय मिळत, नायासं पडतां;
 प्रियानेही त्यातें, बहु समजुनी, आदरियलें;
 ' अभीष्टां न त्यागी प्रणयि, जरि यांचाविण मिळे ॥२१४॥

१३

पृथ्वी.

गृहांगणगतीं तदा उपवनीं शिरे साजणी
 शिवप्रिय अशा सुबिल्वतरुनें सदा पार्वनीं,
 लता-रुचिरकांमिनी-निवह वायुतें संचरी
 स्वकोमलदलें; करी श्रम हरावया चाकरी ॥ २१५ ॥
 सुगंध सुटले तिथें श्रमज-खेदनाशार्थ जे,
 तयांसह मनांतली सकल घोर चिंता थिजे;
 सुगंध, मधुयुक्तशीं, सुमनसें जिथें शोभती
 द्विरेफें मरुतासवें तरुनि, भोंवतीं गुंजती ॥ २१६ ॥

शिखरिणी.

तिथें होता तेव्हां जरिहि रजनीचा सुसमय,
 पतीच्या सान्निध्ये प्रमुदित-तिचा तो अभिनय

१ कारण गांठ मारण्यासाठी हात मानेवरून पाठीकडे न्यावे लागतात
 व पहाण्याकरितां अगदीं जवळ जावे लागते. २ आलिंगनाचा आनंद.
 ३ सहज. ४ इच्छित वस्तू. ५ याचक-वस्तूचा किंवा प्रेमाचा.
 ६ याचना. ७ या कवितांत उपवनाचें वर्णन आहे. ८ हें विशेषण त्यांचा
 पवित्रपणा व शंकराची मर्जी दाखवितात. ९ लता याच सुंदर स्त्रिया
 त्यांचा समुदाय. १० भुंगे. ११ रात्रीचा पती चंद्र त्याच्या. १२ रात्रीचा
 -रात्र होती तरी दिवस भासमान होई हा भाव.

दिसे, होता जैसा दिवस; तरु सौख्यांत डुलती;
 करी प्राणी क्रीडा शयन-वश कोणी न दिसती ॥२१७॥
 विधूचे स्पर्शानें, उपवन करी हास्य धवल;
 तदामोदें तृप्तांतर विहरती जीव अखिल;
 सुखस्पर्श रोमांचित करुनि देहास पवन
 सुगंधा पुष्पांच्या पसरुनि करी व्याप्त गगन ॥ २१८ ॥
 लता-गोपी-वासांबर, पवन हा प्रेमल हरी;
 स्वरूपें अदृश्यें हरुनि, उठवी प्रेम-लहरी;
 वरी जाई पाही, गगनिं फिरुनी, मत्त-वनिता
 कशा चेष्टा दावी, रतिसुख-सरिर्पात्रिं रमतां.

सुखानें डोलोनी, प्रकट करिती मोद मनिंचा,
 प्रसूनांचा, तोही विकसवि, अलंकार तनुचा ॥ २१९ ॥
 'स्त्रिया गेल्या, नेल्या हरुनि हरिनें' हें न समजो
 तरुस्त्रांमीनां कीं, पवन हलतो स्तेन-सम जो
 न वेगानें बाधे; परि मृदुलता, मंद गतिनें
 करी जाग्या नेई उठवुनि जणूं बद्ध रतिनें ॥ २२० ॥

शार्दूलविक्रीडित.

ज्यांचा संग नको, परी रुसतिल प्रेमें, ह्यणोनी त्यां
 वेगानें समजावया उठवि तो, जागे पती व्हावया;

१ या कवितेंत गोपी-वस्त्रहरण वर्णिलें आहे. लता याच गोपी त्यांचा सुवास
 हें वस्त्र. २ कृष्णाप्रमाणें हळूच लपून. ३ कृष्णाप्रमाणें (झाडावर; इथें आकाशांत
 —दोहोंतही वरची दिशा दाखविली जाते) मार्गें पाहून. ४ गोपींप्रमाणें लता या
 रतिसुखरूप नदींत विहार करीत होत्या. ५ गोपींप्रमाणें. ६ कृष्णाप्रमाणें.
 (ज्याप्रमाणें गोपींचीं शरीरें (स्तन, वगैरे) कामानें स्फुरण पावले त्याप्रमाणें.)
 ७ तरु हेच पती त्यांना. ८ कृष्ण—चोराप्रमाणें हळूच. ९ इतका तो मंदपणें
 वहात होता हा भाव. १० कारण गोपींवरुन त्यांचे पतीही जागे व्हावे ह्यणून;
 या कवितेंत मधून मोठा वारा सुटे तो कां हें वर्णिलें आहे. कृष्णास कित्येक गोष्टी
 नको असत पण त्यांस राग न यावा ह्यणून तो त्यांस उठवी पण अशा रीतीनें
 त्यांचे पतीही जागे होत यामुळें त्यांची समजूत होऊन कृष्णाचेंही काम होई.
 ११ समजूत करण्याकरितां.

आली जागृतिः पांडुनी स्वपतिला, 'कापट्य त्यां नाकळो'
गोपी गौरवितात यांस्तव तयां; वाटे 'हरीही पळो' ॥२२१॥
तेवीं, वृक्ष मधून वायुसह ते डोलोनियां राहिले,
अंगीं घेउनियां लता-प्रियसखी आलिंगितां तोषले;
वायूच्या अतिमंदशा लहरिंनीं व्याधूत-शाखा अशा
त्याही गौरविती तरुंस, करुनी संतृप्त तन्मानसा ॥ २२२ ॥

मंदाक्रान्ता.

तारुण्याचा बहर गमला कोवळ्या पालवीनें;
अंगीं त्यांच्या, विविध कुसुमें हे अलंकार जाणे;
संयोगानें मधुरतरशीं जीं फळें त्यांस येती,
आई बापां तनयसम तीं त्यांस आल्हाद देती ॥ २२३ ॥

१४

पृथ्वी.

सुगंध सुमनें तिनें विविध काहुनी अर्पिलीं;
प्रियें हसत घेउनी स्वशिरिं आदरें ठेविलीं;
स्वपुत्र-तनु-चारुता प्रियकरास ती दाखवी
जणूं ग्रहण तो करी समजुनीच वस्तू नवी ॥ २२४ ॥
लतां-सरस-गंध जो हरुनि आळवी प्रीतिनें,
प्रसन्न करुनी तिला, तिजसवें रमे सन्मनें;
तिला चलित मंद जो करुनि दर्शवी स्निग्धता;
असा पवन होउनी सुखद दावि वात्सल्यता ॥ २२५ ॥
'स्वमित्र-सुख-खंडणें करुनियां फिटावें ऋण'
तयासहित सेवण्या मिथुन हें सुखांदोलन,

१ ज्याप्रमाणें कृष्णामुळें गोप (जागे होऊन). २ गोपी कृष्णामुळेंच जाग्या होत त्याप्रमाणें वाऱ्यामुळें हालत आहेत अशा. ३ झाडें त्या दोघांनीं लाविलीं ह्मणून तीं यांचीं मुलें व त्यांचीं फुलें हेंच सौंदर्य. ४ पुत्रप्रेम असें आहे कीं प्रत्येक वेळीं त्यांत नवीनत्वच दिसतें. ५ यांत वायु रमणाचा मित्र कसा हें वर्णिलें आहे (समानशील व्यसन). वायूची स्त्री, लता. ६ (रमणाप्रमाणें वागून) प्रेम. ७ भागानें. ८ सुखकर असें आंदोलन-वायु सदाच आंदोलनसुख घेत असतो.

अनंतर परस्पराऽऽश्रितकर, स्थली-घातलें;
विहार बसुनी तयावरि यथेच्छसे भोगिले ॥ २२६ ॥

मंदाक्रान्ता.

केव्हां पृष्ठावरुनि कर तीं टाकुनी झेंप घेती;
चाटूक्तीतें मधुनि मधुनी गौरवें बोलतातीं;
केव्हां अंकीं बसुनि रमणी प्रार्थि त्या “झेंप घेई,
लक्ष्मीविष्णुस्थित खगपरी जो नभीं उंच जाई” ॥ २२७ ॥
झोंका घेतां, पवन, समया साधुनी सुंदरीचे
वस्त्रासंगें विविध करितो अंबरीं खेळ साचे;
केव्हां चेलांचल करुनियां दूर, खेळे तयाशीं,
देवोनी वा, मधुनि भिववी लांब झोंका सखीशीं ॥ २२८ ॥
केव्हां तीचे अलक निखुरी, ओरडे, मोद पावे;
या घृष्टाला, अबल वधुनें त्या कितीसें जपावें?
ना साहोनी तदविनय हा; हस्तपाश प्रियाचे
कंठीं टाकी, शिथिल करुनी भीतिनें; आणि याचे ॥ २२९ ॥

शिखरिणी.

पुरे झालें बाई ! सुखसमय जाई निघुनि हा;
चला उद्यानाची रुचिरतर शोभा तरि पहा
धरुनीयां वस्त्रांचल हिं दयितें उत्तर दिलें
“न जायाचें जों तूं श्रुतिमधुर ना गीत ह्मटलें ॥ २३० ॥

आर्या.

तरु-कोटर-गत-पवनासह करतालास धरुनियां, गाणें
सकल उपवना वशकर, गाते ती स्निग्ध मंजुल रवानें ॥ २३१ ॥

१५

गाणें.

वसंत भूमीवरि अवतरला, मदनं कीं प्रेपिलां

१ लक्ष्मी आणि विष्णु बसले आहेत अशा गरुडाप्रमाणें. २ आकाशांत.
३ वाऱ्याबरोबर फडफड करी. ४ याचना करी. ५ परंतु. ६ वश करून
टाकणारें. ७ धाडिला; धवर्ण कठोर ह्मणून ‘धाडिला’ हा शब्द घातला नाही.

मित्र हा योग्य-समर्थि आपुला ।
क्रीडेचें साहित्य कराया तयार झट पातला,
पडो नायास पुढें त्याला ।
तरुण-जन-मनोभू शाखारुनि ठेवी येउनि पुढें;
जिथें स्मर-नानाक्रीडा घडे ।
अनंग-रंगाची पिचकारी जेथुनि वेगें उडे
रंग तो रसिकजनांवरि पडे ।
भ्रूविकार, मंदहास्य, गजगति इत्यादिक सायक
सोडि हा लपुनि जिथें नायक ।
विद्ध करुनियां हृदय परांचें, आणि ओढुनि बळें ।
आपुल्या पद-कमळीं आगळे ॥ २३२ ॥

उपवन-तरु-वेलींना येई तारुण्याचा भर
पुष्परूपानें विलसे वर ।
कोमल-पल्लविं मार्दव राहे स्त्रीतें स्वाभाविक
गुच्छ हा अलंकार रंजक ॥ २३३ ॥
मधुप, मधुकरी उपवनिं दोघें लीलेनें क्रीडती
पुष्प-रस आनंदें चाखिती ।
एक रसानें तृप्त होउनी जाती वृक्षांतरीं
चाखण्या वसंत-शोभा बरी ॥ २३४ ॥
मदनाऽऽगमना सुचवायास्तव दूति रसिक कोकिला
गातसे; स्वर पंचम साधला ।

कीं “कामि-जनां सांगे वायां काल न हा घालवा
सुरस घ्या चाखुनि जोंवरि नवा ॥ २३५ ॥
(एकदम थांबते)

शिखरिणी.

“पुढें चालूं द्यावें, मधिंच सखये, कां विरंमसी ?
वसंतीं, वाटे, तूं पिकसम सुखोद्यानिं रमसी;

असें कामी गीत-श्रवणं तुझिया मी अवहित;
मजेनें चालावा अविरत वसंतोत्सव हितें ॥ २३६ ॥

पुन्हा गाणें ह्मणते.

या दूतीचें ऐकुनि ऐसा वेळ न हा घालवा;

सुरस घ्या चाखुनि जोंवरि नवा ॥ २३७ ॥

१६

पृथ्वी.

पर्या मधुर पाजुनी, करुनि कष्ट जे लाविले;
लता-तरु, उपेक्षुनी स्वतनु ज्यांस रक्षीयलें;
सपुष्प-फल पाहुनी टवटवीत, मुग्धा, तयां
अपत्य-सहिताऽऽत्मजांस जणु, हर्षतात स्त्रिया ॥ २३८ ॥

विनोद करण्या तयांसह ह्मणून तीं चाललीं
बहूत्सुकमनें; तंव प्रथम गोचरा जाहली
मरुत्गति-निरोधनें न चलित्ता अशोकावली;
सदुक्ति परिहांसुनी प्रियसखीसवें चालली ॥ २३९ ॥

“ह्मणोत कवि वर्णनांतरिं ‘अशोकवृक्षावरी
सनूर्पुरपदांबुज-प्रहरणा करी सुंदरी,
तदाच कमनीयसा कुसुमभार त्या येतसे
अशोक डुलतो; असा चरणिं रांग त्याचा असे’ ॥ २४० ॥
अशोक बसला रुसून, बघ त्याकडे लाडके,
तुझ्या चरण-ताडनाविण, पहा न तो आयके,
सुमोद्गम-सुहास्यही करुनि मोद चित्ता न दे;

१ एकसारखा. २ हितकारक. ३ पाणी किंवा दूध. ४ आपल्या
मुलांमुलींस अपत्ये झालेलीं पाहून ज्याप्रमाणें माता आनंदतात त्याप्रमाणें.
५ वान्याची गति बंद झाल्यामुळे. ६ स्तब्ध-या विशेषणाचें कारण
२४० या कवितेंत आहे. (तो रुसून बसला होता.) ७ विनोद करून.
८ तोरड्या घातलेल्या पायाची लाथ. ९ सुंदर. १० प्रीति. ११ हालचाल
न करितां. १२ फुलें येणें हेंच हास्य.

तयास समजावुनी वदविं बोल गे बोबडे ॥ २४१ ॥
 तसा बकुलवृक्ष हा मधुरवास कां सोडिना !
 गमे मज रुसावला खचित तोहि पिंडाविना;
 त्वदागमन त्याजला, विदित तूं करीं सुंदरी,
 सुराकवल सिंचुनी तदनुराग गे, स्वीकरी” ॥ २४२ ॥
 शिखरिणी.

“किती चेष्टा बाई ! अजुनिहि पुरी जाहलि न का ?”
 हंसे ऐसें मागें बघुनि; विखरी कुंदकलिका;
 “पदाऽऽघातें ज्यांच्या, सुरसकवलें हें घडुनि ये
 असें ना मी त्यांच्यासम किमपिही सुंदर संये” ॥ २४३ ॥
 अगे बाई ! पाहीं धरणिवरती ही मृदु लता
 अनाथा, ना वृक्षाश्रय; अगंतिका बालवनिता
 तशी वाटे आहे पडलि; कुसुमें सुंदर तिचीं
 कशीं धूलीमध्ये मलिन दिसती हीं नवतिचीं ॥ २४४ ॥
 द्रुतविलंबित.

“सुलतिके, लटिका जरि कोप हा
 तरि वरी, प्रियराग नको, पहा;
 करुं नये अपराध-विचक्षणा,
 समय येत असा न पुनःपुना ॥ २४५ ॥
 ‘सखि, तुला समजावुनि आदरें
 तरुवरें धरिली नच’ हें खरें;
 ह्यणुनि तूं बहु दुःखित मानसीं
 धरणिला पडलीस इथें अशी ? ॥ २४६ ॥

१ इनें लाथ मारिली ह्यणजे तो हालून त्याचीं पानें, ‘सुळ सुळ’ आवाज करितील तो. २ चुळाशिवाय. ३ दारूची चूळ टाकून (ही आख्याइका आहे). ४ दारूच्या चुळानें. ५ गडे. ६ अजूनही वृक्षांबरोबर विनोद चालला आहे. ७ दीन, दुवळी. ८ येथपासून, माता मुलीची त्याप्रमाणें ती त्या वेलीची समजूत करिते. ९ नव-यावर क्रोध. १० मुलीचा कैवार.

मधुप काय रसज्ञ न पातला,
तव तये उपभोग न घेतला,
ह्यणुनि का रुसलीस अशी? वद,
जननिला बघ हो झट सावध ॥ २४७ ॥
'प्रियसमागभिं पाहुनि रंगली
स्वदुहितेस, कृतार्थ जेनी भली;
परि तयाविपरीत जरी दिसे,
बहुत कष्ट तिला मनिं होतसे' ॥ २४८ ॥
अबल, मुग्ध तुझेसम पाहतां
अरसिकांकरिं नीच, उपेक्षिता
द्रव कुणास न येइल सुंदरी!
जननिला मग सांग कितीतरी! ॥ २४९ ॥
जरिहि काक तुला अनभिज्ञ हे
त्यजिति, मान विषाद न, तें सहें;
लुलितयौवन-भूषण पाहुनी
रसिक येति कधींतरि धांडनी" ॥ २५० ॥

मंदाक्रान्ता.

शोकाऽऽवेगें नयन भरुनी, वत्सला जेविं माता,
कारुण्यानें, तरुवरि तिला, दाडुनी, सांवरीतां •
शोभे तैशी; रमण हसुनी मुग्ध लीला पहातो.
वत्सप्रेमें रत-जननिचा तन्मय प्राण होतो ॥ २५१ ॥

१७

हरिणी.

पुढति रमणी जातां किंचित्, दिसे कलिकेसवें
भ्रमर करितां आवेशानें विहार, 'हि ती लवे;

१ दंग झालेली. २ माता. ३ अरसिक. ४ प्रेमल. ५ सद्गदित होऊन.
६ प्रेमल मातेचा. ७ जोरानें-कारण ती कळीच असल्यामुळे, लवकर
उघडेना व यास श्रम पडत. ८ आणि.

दयित-विरहें दुःखी कन्या-लता स्मरुनी, वदे
 “मधुप, झट जा तेथें लोळे सुता, तिज तोप दे ॥ २५२ ॥
 अजुनि फुलला आहे चूतांऽकुर भमरा, न हा;
 रसहि न तयामध्ये झाला सुपक असे पहा,
 खचित न दिसे आह्मांतें तो विकृष्ट-परागसा,
 झटुनि पडशी, गुंजारावा करून, तया कसा ?” ॥ २५३ ॥

१८

शिखरिणी.

पुढें जातां पक्षिद्वय निरखिलें पल्लव-जलीं,
 विहार-स्नानातें रमणरमणी घेत बसलीं;
 स्वपक्षांतें दोन्ही फडफडवितो धूर्त चटक,
 करी कांता त्यांतें गतमल, मना लावि चटक ॥ २५४ ॥
 पिलांना त्यांचा तो विरह चिरसा फार गमुनी,
 तरुस्कंधीं प्रेमें, चिंव चिंव असा शब्द करुनी,
 मुखाशीं येण्याला पुढति सकलांच्या झगडती
 स्वचंचू काढोनी मुदित मनिं बाहेर बघती ॥ २५५ ॥

१९

मंदाक्रान्ता.

पुष्पामोद, श्वसनलहरी, प्रेमभावोक्ति साची,
 गोडी तैशी सुखद शशिच्या चांदण्याच्या रसाची,
 उद्यानाची कुशल रचना सेवितां सेवितां तीं
 आलीं दोघें मधुर-जलवत् निर्झराचे तटाकीं ॥ २५६ ॥
 रौप्याचे हे स्फटिकमयसे मंद वारिप्रवाह,
 ज्यांची सिद्धा तनु-शिशिरता वारिते देहदाह;

१ पूर्ण झाले आहेत पराग ज्यांत असा. २ एक पक्षी. ३ स्वच्छ. ४ फार वेगळा. ५ वायूच्या लहरी. ६ झऱ्याचे. ७ अंगाचा थंडपणा—या कवितेंत ते झरे, उद्यानाला हारांप्रमाणें शोभत होते हें दाखविलें आहे. ते फुलांप्रमाणें पांढरे (दगडांतून खळबळत असल्यामुळे) व थंड असून, उडणारे कण हे परागांप्रमाणें व नलिनीपत्रें हीं मधील तुळशीप्रमाणें वगैरे.

अश्मांऽऽघातं चल कण मरुत्शक्तिं नाचतीति ॥ २५७ ॥
 उद्यानातें सबिसनलिनस्रकपरी शोभतात.
 मध्ये जें जें हरितं नलिनीपत्र वा गाढ छाया,
 वाटे हारावलि सजविली तूलसी घालुनीयां ॥ २५७ ॥

शार्दूलविक्रीडित.

तीरीं वृक्ष सुखांत गाढ असतां जीं गाळितो आसवें,
 वाहे मंदगतींत पुष्प-रज तो वारिप्रवाहासवें;
 गंधव्याकुल पद्मपदालि बसुनी घे हेलकावे वरी;
 झेंपा टांगुनियां विलासिजन कीं मोदें विहाराकरी ॥ २५८ ॥
 क्रीडा यापरि ते करीत असतां तल्लीनशा मानसें,
 वृक्षापासुनि एक पुष्प पडलें मार्गांत लाहानसें;
 भुंकारास करोनि भृंगततिनें उड्डाण केलें दुरी,
 मार्गे येउनि बैसले पुनरपी त्या रम्य पुष्पावरी ॥ २५९ ॥

उपजाती.

तें पुष्प नौका भ्रमरांस झाली;
 तिच्यावरी बैसुनि पद्मपदालि,
 विहार केले बहुधा तयांनीं,
 गुंजारवातें करितां मुखांनीं ॥ २६० ॥

वसंततिलका.

एकीकडे अधिक भार तयास होत,
 तो, अल्प आकलुनि, भाग बुडे जलांत,
 भुंगे उठून पळती, करिती सुहास्य;
 मार्गे पुन्हा परतुनी धरिती तयास ॥ २६१ ॥

द्रुतविलंबित.

जलतरंगिं सुरंगित पुष्प तें,

१ दगडांवर आपटल्यामुळें उडणारे फवारे. २ परागांसहित अशीकमलें
 त्यांच्या हाराप्रमाणें. ३ हिरवें. ४ येथपासून त्या झन्यावर उभीं राहून ती
 मजा पहातात

उडुपंतुल्य मरुत्सह नाचतें;

“जलविहार तयासहि आवडे

मग विलासिजनां न कसा गडे ?” ॥ २६२ ॥

शार्दूलविक्रीडित.

ते एकाग्र करून चित्त, रमती त्या पुष्पवक्षःस्थलीं;

चाखाया रस, फार यत्न करिती त्यांतील, भृंगावली;

होतां स्पर्श शिलीमुखां मधुकरी आनंदली अंतरीं

अंगीं संचरला अनंग सहसा; ती जाहली घावरी ॥ २६३ ॥

स्वागता.

नीलवर्ण, मग, पंख उभारी;

स्वर्णराग खुलतो वर भारी;

भीतियुक्त नयनीं दयितास

पाहुनी खुणवि “आण मनास,

याचना मम, विहार कराया,

जाउं आपण कुठंतरि राया” ॥ २६४ ॥

चामर व पंचचामरमिश्रित.

अंतरीं जरी धरील यापरीस सुंदरी

रती नराविषीं, तरी तिला न कोण आदरी !

साधु तो पशूच वा, न जो मनांत चंचल;

‘रसज्ञ हा पशू नसून, विषय साधुला मल ॥ २६५ ॥

हास्ययुक्त बघुनी रमणीकडे,

प्रेम दाटुनि मनीं वदला “गडे,

मानसा पुरवितों चल गे, तुझ्या;

जाउनी उपवनांत करूं मजा.” ॥ २६६ ॥

कटाक्षबाणें हृदया विदारिलें;

सलील उडुण तयास भोंवलें;

१ होडीप्रमाणें. २ वान्यावरोवर. ३ भुंग्यास. ४ नाहीं आणि. ५ मनोरथास.

विहार गेलें द्वय तें करावया,
नभीं उडोनी सुलता वरावया ॥ २६७ ॥
आर्या.

मूर्ती परस्परांची, होती इतुकी तदंतरीं ठसली,
कीं मत्तेक्षण होउनि उडतां, न तटस्थ सुंदरी दिसली ॥२६८॥
गुंजारव करितां हें द्वय गेलें, पाहुनी तिचें विमल
मुख भासलें तयांना, क्रीडा करण्यास योग्यसें कमल ॥२६९॥
मागें पद टाकियलें, हस्तविटप झट उभारिला सखिनें;
चुकवुनि तो, संधीतें साधियलें सांगण्या शिलीमुखिनें ॥२७०॥
कर्णद्वारीं जाउनि, कीं “सुंदरि, पाहतेस गे काय!
जा क्रीडाया, शशधर वेगें हा चालला निघुनि; हाय! ॥२७१॥
पश्चात्तापीं पडशिल, झट येथुनि मजपरी निघुनि जावें,
प्रियकर-समागम-मधुर-फल शशिकिरणांत चाखित निजावें” २७२
परि रमणी घाबरली, तीतें हा अर्थ समजला नाहीं;
संरक्षणार्थ, भीतिग्रस्तमनें प्रियकराकडे पाही ॥ २७३ ॥
अमरद्वयास त्यानें, सरसावुनि वारिलें सुवेगानें;
तेंही गेलें उडुनी, पवनासह गात मधुरसें गाणें ॥ २७४ ॥
अंतस्थाशय समजुनि मधुकंरिचा, रमण तीस वदला कीं
“प्रेमरसें, आलिंगुनि, चल माझे तस तनुस या माखीं” ॥२७५॥
ऐसें दर्शवुनी तत्करपल्लव आपुल्या करीं धरिला
जलगत-हंसक्रीडोत्सुक-हृदयें परि तिनें न आदरिला ॥ २७६ ॥

वसंततिलका.

सोडूनियां स्वहित तो, प्रियपात्रसंगें
गेला जलाशय-तटावरि फार वेगें;
प्रीती जरी दृढ असेल परस्परांची,

१ वर वसून क्रीडा करावयास. • २ त्यांच्या अंतःकरणांत. ३ कांठावर उभी असलेली. ४ भुंगीनें. ५ अमरीचा. ६ पाण्यांतील हंसांची क्रीडा पहावयास उत्सुक होतें हृदय जीचें अशा तिनें.

नैसर्गिकी परि असे प्रभुता खियांची ॥ २७७ ॥

२०

शिखरिणी.

जिथें हें कासार व्यमलजल-देहीं पसरलें,
 मृणालाऽऽलंकारीं स्वतनुस तगानें सजविलें;
 खगांसंगें क्रीडे बसति सुपरीवाह-करिं जे,
 सुखानें पंखांचा मल विखरितां यद्गण सजे ॥ २७८ ॥
 जलाच्या, संचारी पवन, लहरी मंद-गतिनें
 जिथें आंदोलावीं सरस कमलें हंस-ततिनें
 जिथें पक्षी क्रीडा विमल-जल-तालांत करिती;
 सुखें गाती गाणीं मधुर; बहु सौख्यास वरिती ॥ २७९ ॥
 जिथें चंच्वाऽघातें प्रसरुनि पुढें तामरस; तो^१
 किलारावा जेथें करुनि, सह त्या, हंस रमतो;
 जणूं हस्ताऽऽघातें शिशु उडवितो कंदुक दुरी,
 तयासंगें रांगे पुढति पुढती हास्य विखरी ॥ २८० ॥
 प्रिया येतां सोडी, किलकिल करोनी तिजकडे
 बघे आनंदानें; हलवुनि गळा तीहि मुरडे;
 सुखें भेटी घेती, जणुं विरह झाला बहुत कीं;
 प्रियापक्षा ओढी, करुनि जलदी तीहि झटकी ॥ २८१ ॥
 पुन्हा दोघें जाती, धरिति कमला दोहिकडुनी;
 करीती तीं क्रीडा, त्यजिति झटही ओढिति झणीं;
 जवानें तें हाले कमल, जणुं वाटे हंसतसे,
 गमे आईबापें तनयसह कीं क्रीडति^२ असें;

१ वरचढपणा. २ सरोवर—येथपासून सरोवराचें वर्णन व तेथील क्रीडा वर्णिली आहे—या कवितेंत या सरोवराची व विलासी पुरुषांची साम्यता दाखविली. ३ अति स्वच्छ पाणी—रूप देहानें. ४ सुंदर असे (सरोवरापासून निघालेले) पाट हेच हस्त त्यांवर. ५ ढकलून. ६ कमल. ७ हंस. ८ चेंडू. ९ मादीच्या पंखास.

तथाच्या आमोदें सकलहि दिशा जाति भरुनी
 शिशूचे हास्यानें गृह जणुं, सुखाशेंत रमणी ॥ २८२ ॥
 पुरे होतां क्रीडा कमलसह, जाती दुजिकडे;
 जलीं झाला होता प्रतिफलित तो इंद्रु जिकडे;
 तयांनां, लाटांनीं चलित शशिकें बिंब विमल
 विशिष्टौज्ज्वल्यानें सहित, गमलें रम्य कमल ॥ २८३ ॥
 धराया त्या जातां, जल अधिक, हालून उसळे;
 शशीचें, त्यायोगें चलित बहु हो बिंब अगळें;
 धरायाचे व्यर्थ श्रम करुनियां हंस थकला,
 “प्रिये, आरामातें करुं चल” असें तीस वदला ॥ २८४ ॥
 परी हट्टानें ती धरुनि कर त्याचा प्रविशली
 प्रवाहीं, जो होता मिळत सरसीतेंच जवळी;
 जलौघानें जाती पुढति बहुताऽऽयासविण ते,
 विमान व्योमीं कीं जणुं पवनयोगें विहरतें ॥ २८५ ॥
 असें जातां जातां, कमलिनिमधें पाय गुतला,
 सुटायाचा केला श्रम बहु, परी सर्व फसला;
 प्रिये” औदार्यानें व्यथित सुहृदा मुक्त करुनी,
 पहाया कारंजें, सुखद वर जाती परिसुनी ॥ २८६ ॥

२१

मंदाक्रान्ता.

कारंजांचे वरति उडती एकसारे फवारे;
 रत्याश्वासी जलशिशिरसे वाहती थंड वारे;
 खालीं देंठासम सुनलिका, तोयधारा वरी ही,
 पुष्पांचा तो सुबक गमतो बांधिला गुच्छ पार्हीं ॥ २८७ ॥

१ सुवासानें. २ प्रतिबिंबित. ३ हालणारें. ४ (चंद्र प्रकाशमान असल्यामुळें) विशेष तेजानें युक्त असें. ५ होतें. ६ आकाशांत. ७ रमणानें. ८ (समानशील ह्मणून) मित्र त्यास. ९ सोडविल्यामुळें हंसानें दिलेला. १० येथपासून कारंजांचें वर्णन. ११ पाण्यामुळें थंडसे. १२ आणि.

वसंततिलका.

जी वारियंत्रसह उन्नत भू विशाल,
उद्यान-पीन-कुच तो, चुचुक प्रणालै;
ईषत्पलाश तृण-कंचुक सारुनीयां
हे पाजितात वन-वृक्षसुतांस पेयां ॥ २८८ ॥
सूर्याऽऽतपे तृषित, सिंचित तत्पयाने,
तेही जवे विकसती, डुलती सुखाने;
आनंदुनी विटप-हस्त उभारिती कीं
पानोत्सुकात्मज कुचांवरि झेंप टाकी ॥ २८९ ॥

२२

शिखरिणी.

पुढें क्रीडानौकीं पतिसह वसोनी विहरती
सरित्पात्रीं झाली, जलज पवन क्लेश हरती;
तटीं पक्षी मत्स्यां धरिति वसुनी, उत्सुक मनें
तयांना पाहोनी वरति उधळीतात सुमनें,
उडोनी जातां ते नभिं किलकिलाराव करुनी,
सखी तैशा काढी ध्वनिस, करतालास पिटुनी ॥ २९० ॥
असो एकाएकीं, अगुरुतेर मत्स्यावरि उडी
जलप्रान्तीं टाकी, पुनरपिहि मारी झेंप बुडी,
स्फुरे त्याचा तेव्हां जठर-धवलप्रांत किरणीं
जणूं वाटे फेंकी विधुवरि कटाक्षास तटिनी ॥ २९१ ॥

पृथ्वी.

तटस्थ तरु जे तयांकडुनि मंद शीतानिलें

१ कारंजांनीं युक्त. २ स्तनाग्रें. ३ कारंजांचीं टोकें (तोठ्या). ४ किंचित्
हिरवें, हिरवट. ५ गवतरूप (कारंजाभोंवतीं टेंकडीवर लाविलेलें) चोळी.
६ वाजूस करून. ७ पिण्याचा पदार्थ (पाणी किंवा दूध). ८ सूर्याचे
उष्णतेनें. ९ फांद्या हेच हात. १० स्तनपान करण्यास उत्सुक असा पुत्र.
११ येथपासून जलक्रीडेचें वर्णन आहे. १२ फार लहान. १३ मोठा मासा.

यथेष्ट-सुख-वीजित, प्रियसमीपता हर्षलें,
 विमुक्त बगिच्यांतिल भ्रमणवेदनांपासुन,
 मदोत्कट परस्परां दृढ करांहिं आलिङ्गुन; ॥ २९२ ॥
 जरी, स्वसखि चंद्र तत्सुख-कस्-प्रवाहामधें
 बघून वपु रंगली, मदन चेतना कां न दे ?
 इच्यापरिस दूसरें, सुरत-सौख्य भोगावया
 वदा स्थल असे कुठें, स्मर-विहार सेवावया. ॥ २९३ ॥

शिखरिणी.

अशा नाना क्रीडा करित असतां, शीतल-करी
 ढगामाजी गेला, लपुनि बसला तो क्षणभरी;
 मला वाटे कीं तो किरणनयनीं, ईश रमला
 प्रियेसंगें त्यातें बघुनि, मनिं भारी शरमला ॥ २९४ ॥

हरिणी.

तिमिर पडतां, भीतिग्रस्ता जणूं भ्रमरावली
 धरि कमलिनी, कांता नाथा तशी करिं आवळी;
 प्रियपति-मनोभंगें खिन्ना वदे, मृदुभाषणी
 सरसुनि तया सप्रेमानें गिरा चटुला झणी ॥ २९५ ॥
 “विमल सरसीं, हंसक्रीडा-विलोकनिं रंगलें,
 अणिक तुमचे दुर्दैवानें मनोरथ भंगले;
 मजवरि अतां कांता, क्रोधा मुळीं नच हो, करा;
 ‘मणि खरकरीं’ तैशी तुह्मी दया अजि पाझरा” ॥ २९६ ॥

१ हीं सर्व विशेषणें ‘वपु’या शब्दाचीं असून, मदनचेतना कां झाली याचे कारण दर्शवितात.—इच्छेप्रमाणें थंड व शीतल वारा, प्रियकराचा समागम, श्रमांपासून विमुक्त, परस्परालिङ्गनानें मत्त आणि मदनमित्र जो चंद्र त्याच्या किरणांनीं रंगलेली अशी वेळ असली तर. २ मदनाचा मित्र चंद्र. ३ चंद्र. ४ किरणरूप डोळ्यांनीं (पाहून)—हे त्या नैकेपर्यंत पोहोचले होतेच. ५ भीतीचें लक्षण. ६ प्रखर असे किरण त्यांत.—मीं दिलेला त्रास हेच प्रखर किरण त्यांत तुह्मी मणि, तेव्हां प्रखर किरण पडले असतांही ज्याप्रमाणें मणि थंड पाझर सोडितो तद्वत् तुह्मी दयारूप थंड पाझर सोडा

सकुसुमलता कांती, ध्रुमें धरुनि पहा करें
 किरण शशिचे क्रीडायोग्य प्रमाणुनि आदरें
 धवल किरणीं संतोषात्रे करुनि निमज्जन
 प्रियकरलता-हस्तें माला तनूवरि घालुन— ॥ २९७ ॥
 कुसुमित तरु होते आतां मनोहरहांसत,
 पवनलहरीं आनंदानें यथेष्टहि डोलत;
 मजसि गमलीं दुःखें त्यांचीं समूळ विनष्टलीं.
 व्यवहित परी अत्रें होतां शशी, मनिं कष्टलीं ॥ २९८ ॥
 शिखरिणी.

परी झ्याली चित्तीं, रमण कवटाळीत धरुनी,
 “अगे बाई !” बोले वदनिं, झट सीत्कार करुनी.
 करें अस्ताव्यस्तांशुकहि सरसावी तनुवरी.
 नभीं कंबुग्रीवा मुरडुनि बघे काय वितरी ॥ २९९ ॥
 “प्रिये, कां तूं व्यर्थ श्रमविसि मना भीति धरुनी !
 स्मराच्या या मित्रा, फल वद असे का प्रकटुनी ?
 रती संभोगावी अपण, रजनीतें शशधरें;
 ह्यणोनी त्या नेलें धरुनि रमणीनें निजकरें ॥ ३०० ॥
 प्रियेसंगें किंवा कृतककलहें, येथ लपुनी
 बघे वाटे होते, प्रियविरहिं केवीं विरहिणी;
 पहा तारारूपी नयन उघडोनी रुचिरसे
 त्याच्या शोधातें रजनि करितेशी दिसतसे” ॥ ३०१ ॥
 शार्दूलविक्रीडित.

सर्वालहादकरी परी लवकरी आला वरी चंद्रमा;

१ या दोन कवितांत चांदण्यांतील वृक्षांची शोभा वर्णिली आहे.
 २ भक्तीनें मान्य करून. ३ लता वृक्षांस आपल्या लहान फांद्यारूप हातांनी
 धरितात व त्यांवर आलेलीं फुलें हीं वृक्षांवर हाराप्रमाणें शोभतात.
 ४ आच्छादित. ५ वस्त्र. ६ सुंदर मान. ७ चंद्र नाहीसा झाल्यामुळे पूर्वा
 त्याच्या प्रकाशांत लोपलेल्या कित्येक तारा आतां दिसावयास लागल्या.

पूर्णत्वे झट वैभवा विखरिते ही ओष्ठुलं पौर्णिमा,
स्नानाऽगारिं, तथापुढें, प्रविशलीं, क्रीडा कराया जलीं;
राधाकृष्णसमान कुंजगत, तीं वस्त्राविणें साजलीं ॥३०२॥

२३

स्वागता.

तैल मर्दन करून तनूला,
स्निग्धतोपकरणा करि बाला.

नीरें जें विमल कांत-वरांगीं

ओतिते सुरस-पात्र शुभांगी ॥ ३०३ ॥

पृथ्वी.

मिगा-कुघतटीं सखा, सलिलपिंड हे फेंकितो,

अभिमुखी-सखी-गत शिरीं स्व, संभावितो;

स्परदृढा रती, न हृदयांत वा सांडुनी

हिर्गमन आचरे, हृदयबंध ती फोडुनी;

धरून जलरूप वा, प्रणय-पात्र-देहावरी

प्रसन्न, परिवाहुनी, तनुस पूर्ण वेगें करी ॥ ३०४ ॥

२४

शार्दूलविक्रीडित.

प्रधात् धारग तीं करुनि वसनें, गेलीं लतामंडपीं,

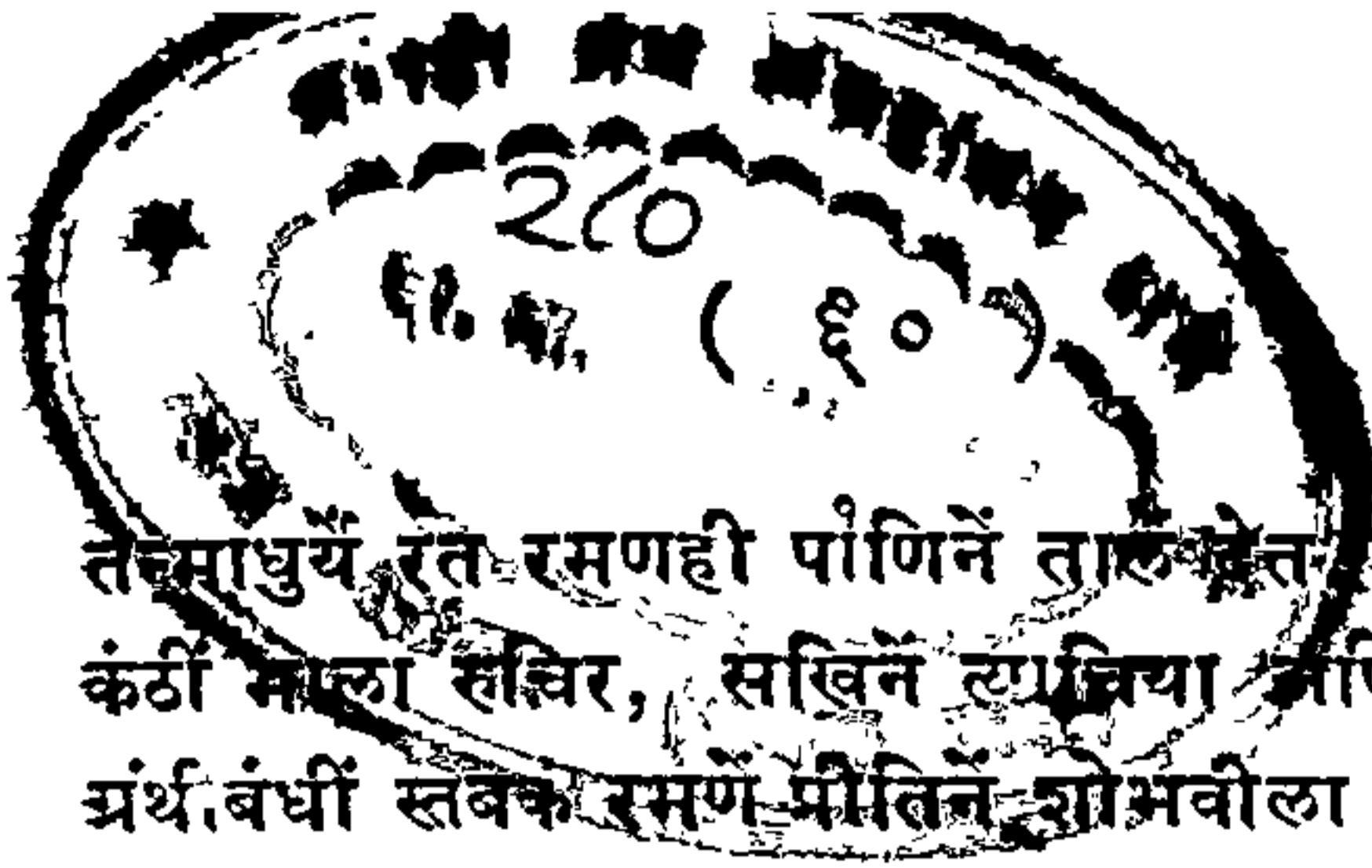
होता चंद्रशिलासनाथ, किरणें जो सर्वदा थंड पी;

जो, पुष्पावरणें विचित्रित अशा शोभे लतावेष्टनें

अथानास नितंब, सूत्र-रचित-प्रत्यग्र-आच्छादनें ॥

मंदाक्रान्ता.

राणी, गात शृंगारगी

तस्माद्युयं रत रमणही पाणिनें तालवेत्त
कंठी माला हस्त्रि, सखिनें ल्यात्रिया अपियेल्यः,
ग्रंथ.बंधीं स्वक रमणे पीतिनें शोभवीला ॥ ३०६ ॥

इंद्रवज्रा.

अन्योन्य-चांद्रक्ति-सुधा स्वकर्णी
सेवीत, हस्त स्वकरें धरोनी,
क्रीडा पुरी पुष्पवनीं जहाली
तीं पातलीं मंदिरिं योग्यकालीं ॥ ३०७ ॥

२५

शार्दूलविक्रीडित.

नाना वस्तुनिं तें सुशोभित असें, संपूर्ण तैलांचिय
वासें मंदिर वाटतें हंसतसे वल्ली-सुपन्नांचिया,
येतां रम्य जलाशयीं विहरण्या यां राजहंसद्वयें,
गेल्या सेवकमक्षिका सु तनयांऽज्जापासुनीयां भयें ।

स्वागता.

पौर्णिमा विसरली सखयानें,
देखुनी तनय-चंद्र-मुखानें
वेश्म उज्वलित, तारक-दीपें;
सौख्य तें सकल तेथ विरोपे ॥ ३०९ ॥

२६

शार्दूलविक्रीडित.

गह्वनि निद्रित प्रियसुता, चित्तांत आनंदव